

Jurisprudential and Legal Examination of the Use of Electronic Systems in Holding Court Sessions

Maryam Mohajeri *

Assistant Professor, Department of Family-Centered Policy, Faculty of Family Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: mohajeri.m@ut.ac.ir

Use your device to scan
and read the article online

Citation Mohajeri, M. (2025) Jurisprudential and Legal Examination of the Use of Electronic Systems in Holding Court Sessions. [Islamic Law \(A Quarterly Journal of Law\)](#). 22 (85): 77-117.

 [10.22034/ilaw.2025.708736](https://doi.org/10.22034/ilaw.2025.708736)

Received: 02 February 2025 , Accepted: 24 May 2025

Abstract

In today's fast-paced world, electronic devices have become an integral part of our lives, streamlining various tasks and enhancing efficiency. This technological advancement extends to the realm of legal proceedings, where conducting court hearings through electronic means offers a promising solution to expedite the litigation process. This approach is particularly vital during times when in-person sessions may pose risks, such as during emergencies like the COVID-19 pandemic, which highlighted the dangers of traditional courtroom settings. This study delves into the legitimacy of utilizing electronic systems for court sessions within the legal framework of the Islamic Republic of Iran. By employing a descriptive-analytical method and conducting thorough library research, the author seeks to explore both jurisprudential and legal perspectives on this pressing issue. The findings suggest that while electronic hearings are permissible, there are inherent limitations associated with technology that may impact the quality of litigation in certain cases. Consequently, it becomes essential to recognize that some types of cases may still require in-person attendance to ensure justice is served effectively.

Keywords

Electronic litigation, in-person litigation, remote hearings, delay in proceedings.

Extended Abstract

1. Introduction

In the contemporary era, electronic devices have transcended mere convenience to become an essential component of social and professional life, significantly enhancing the speed and efficiency of daily tasks. This technological evolution has inevitably permeated the judicial sphere, where the integration of information technology is now viewed as a dynamic index for measuring the quality of justice. The traditional judicial system is currently grappling with a severe surge in litigation, leading to systemic delays—often spanning years for relatively simple cases—which ultimately diminishes the overall quality of proceedings. Legal doctrine is thus continuously seeking mechanisms to ensure that rights are realized in the shortest possible time through improved accuracy and productivity.

The necessity for electronic litigation became particularly acute during the COVID-19 pandemic, which underscored the inherent risks and limitations of physical courtroom settings during emergencies. Electronic litigation, in this context, does not represent a change in the fundamental nature of justice, but rather a transformation in its procedural form. It prioritizes non-physical presence throughout the process—from the initial filing of a lawsuit to the final execution of the judgment—relying on computer and internet-based telecommunications, such as video conferencing, to facilitate interactions between judges, parties, lawyers, and witnesses. While the benefits include reduced financial burdens, increased transparency, and the elimination of geographical barriers, the transition raises complex questions regarding the legitimacy of such sessions within the jurisprudential and legal framework of the Islamic Republic of Iran. This abstract explores these dimensions, addressing whether existing religious and statutory infrastructures can accommodate a system where "presence" is digital rather than physical.

2. Research Methodology

This study employs a descriptive-analytical method to investigate the legitimacy and feasibility of electronic court sessions. The research is conducted through extensive library-based data collection, involving a comprehensive review of Islamic jurisprudential sources (Fiqh), including primary narrations (Hadith) and the opinions of eminent jurists (Fatwas). Furthermore, the study analyzes the statutory evolution within the Iranian legal system, examining the Constitution, the Civil Procedure Code, the Criminal Procedure Code, and specialized legislation such as the Family Protection

Law. The analysis focuses on interpreting the concept of "presence" and distinguishing between the "principles of justice" and "procedural formalities" to determine the permissibility of remote hearings.

3. Research Findings

The findings of this research are divided into three primary categories: historical/comparative context, jurisprudential capacity, and legal framework.

Historical and Comparative Context: Electronic litigation is a global trend spanning several decades. The United States pioneered video conferencing in courts as early as 1972, with subsequent legislation in 1995 and 1996 expanding its use for incarcerated individuals and civil suits. Similarly, Estonia established a video conferencing network for its justice system between 2005 and 2006, and China launched its first internet courts in 2017 to handle online trade and debt disputes. In Iran, the transition began in 2001 with strategic studies that led to the development of the Case Management System (CMS) in 2002 and the 2012 regulations for electronic judicial services.

Jurisprudential Capacity: A critical examination of 92 chapters of Hadith regarding "Judgement" and "Testimony" reveals that there is no explicit religious requirement for the physical confrontation (*mushafahah*) of the judge with the litigants. The term "presence" (*huzur*) in religious texts often signifies access to the judge or the avoidance of default judgments against an absent party (*gha'ib*), rather than a requirement for physical proximity. The research establishes that presence has *tariqiyah* (a means to an end) rather than *mawdu'iyah* (an end in itself). The ultimate goal of the Sharia is the realization of justice and the protection of rights; if digital presence can satisfy these goals, it is religiously valid. Furthermore, the study argues for the extension of the concept of presence, paralleling how the concept of "knowledge" in testimony was extended to include definitive reports rather than just visual observation. Prominent contemporary jurists have noted that if physical presence is difficult due to time constraints or other obstacles, remote methods are permissible.

Legal Framework: Iranian law has increasingly recognized electronic systems. Article 659 of the Criminal Procedure Code and Article 186 of the Islamic Penal Code explicitly allow video conferencing for investigations and witness testimony, provided that identity and record-keeping are secured. In civil matters, while the Civil Procedure Code is older and more silent on technology, Article 93 allows parties to submit pleas or send representatives without being physically present, suggesting that physical presence is not

an absolute pillar of civil proceedings. In family law, Articles 8 and 9 of the Family Protection Law (2012) permit the waiving of certain procedural formalities to expedite cases. The research concludes that the "manner of holding a session" is a procedural formality rather than a "principle of justice" (like the right to defense or judicial impartiality), and thus can be modified to an electronic format without violating legal foundations.

Challenges: Despite its legitimacy, electronic litigation faces hurdles. Psychological studies suggest that judges find it harder to discern truthfulness via screen, as non-verbal cues like voice tremors or micro-expressions are less perceptible. Litigants may also feel a reduced sense of the "seriousness" or "authority" of the court when not physically present in the judicial environment.

4. Conclusion

The study concludes that the use of electronic systems for court sessions is jurisprudentially permissible and legally viable within the Iranian judicial system. The lack of a physical presence requirement in religious texts, combined with the "tariqiyyah" nature of courtroom attendance, allows for the modernization of judicial proceedings to address modern challenges like judicial delays and emergencies. However, because technology may impact the quality of emotional transfer and the judge's ability to evaluate witness credibility in highly sensitive cases—such as child custody or serious crimes—it should not be mandatory for all scenarios.

The authors recommend that electronic hearings be implemented based on the discretion of the judge and the consent of the parties. If all parties agree to a remote hearing, the virtual session should carry all the legal weight of a physical one. This balanced approach ensures that the pursuit of efficiency through electronic litigation does not compromise the fundamental pursuit of justice.

Funding

According to the author, this research received no specific grant from any funding agency.

Author's Contribution

The author is solely responsible for the design, implementation, writing, and final approval of the manuscript.

Conflict of Interest

The author declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

بررسی فقهی و حقوقی به کارگیری سامانه‌های الکترونیک در برگزاری جلسات دادرسی

مریم مهاجری *

استادیار گروه سیاست‌گذاری خانواده‌محور، دانشکده علوم خانواده، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
Email: mohajeri.m@ut.ac.ir

Citation Mohajeri, M. (2025) Jurisprudential and Legal Examination of the Use of Electronic Systems in Holding Court Sessions. *Islamic Law (A Quarterly Journal of Law)*. 22 (85): 77-117.

[10.22034/ilaw.2025.708736](https://doi.org/10.22034/ilaw.2025.708736)

Received: 02 February 2025 , Accepted: 24 May 2025

چکیده

امروزه بهره‌گیری از وسایل الکترونیکی در زندگی عموم شهروندان افزایش یافته و به کارها سرعت بخشیده است. این وسایل در دادرسی هم می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. برگزاری جلسات رسیدگی به دعاوی قضائی از طریق وسایل الکترونیکی، موجب تسریع در روند دادرسی می‌شود. این نحوه دادرسی، زمانی که برگزاری جلسه حضوری مخاطره‌آمیز است، از اهمیت بالایی برخوردار می‌باشد؛ مانند زمانی که در اثر شرایط اضطراری همچون وضعیت ناشی از انتشار ویروس کرونا، امکان برگزاری جلسات دادرسی به صورت حضوری، محدود و شاید خطرناک است. یکی از مباحث چالش برانگیز درباره دادرسی الکترونیک مربوط به جلسه دادرسی است. نگارنده در پژوهش کنونی درصدد است با روشی توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای مشروعیت برگزاری جلسه دادرسی را با بهره‌گیری از ظرفیت‌های سامانه‌های الکترونیکی، در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران از منظر فقه و حقوق بررسی نماید. دستاورد پژوهش حکایت از مجازبودن برگزاری این نوع جلسات دارد، لیکن محدودیت‌های وسایل الکترونیک، در برخی دعاوی موجب کاهش سطح دادرسی می‌شود؛ بنابراین جلسه رسیدگی به بعضی دعاوی لازم است به شیوه حضوری برگزار گردد.

واژگان کلیدی

دادرسی الکترونیک، دادرسی حضوری، دورسخنی، اطاله دادرسی.

۱. مقدمه

امروزه افزایش دعاوی مطروحه در دادگاه ها، دستگاه قضا را با معضلات و مشکلاتی جدی مواجه کرده؛ از جمله اینکه سرعت دادرسی بسیار کاهش یافته است؛ به نحوی که گاهی رسیدگی و صدور حکم برخی دعاوی نسبتاً ساده نیز چندین سال به طول می انجامد و به این ترتیب، کیفیت دادرسی کاهش می یابد. برای افزایش سرعت و بهبود کیفیت دادرسی دکتترین حقوق همواره در تلاشند راههایی را بیابند که ذی حق، بتواند در کوتاهترین زمان و به بهترین حالت ممکن، به حقوق خود دست یابد. با پیشرفت روزافزون علم و فناوری، ابزارهایی در اختیار بشر قرار گرفته که استفاده از آنها موجب تسریع در روند پیشبرد امور می شود. اهمیت فناوری اطلاعات به لحاظ افزایش سرعت و دقت در عملکرد سازمان ها و بالابردن بهره‌وری آنها به روشنی مشخص شده است. خصوصاً سازمان‌هایی که بخش‌های مختلف آنها یا مخاطبان‌شان در مناطق جغرافیایی مختلفی قرار دارد و یا مؤسسه‌ای که موظف به انجام کارهای متنوع و متعددی هستند، بسیاری از مشکلات خود را از طریق این ابزارهای نوپدید رفع می کنند. عرصه قضا نیز از این امر بی نصیب نمانده است و سعی نموده که با بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، چتر عدالت قضایی را با سرعت بیشتری بگستراند. یکی از این ابزارها، سامانه‌های ارتباطاتی همچون ویدئوکنفرانس است که با بهره‌گیری از آن، شرکت کنندگان در دادرسی اعم از قضات، طرفین دعوی، وکلای ایشان و شهود و... می‌توانند به صورت برخط در جلسه دادرسی شرکت نمایند (موسوی و مهاجری، ۱۴۰۱، ص ۱۲). امروزه به‌کارگیری فناوری اطلاعات و ارتباطات در عرصه قضا به قدری اهمیت دارد که برخی حتی آن را به‌عنوان شاخصی پویا در اندازه‌گیری کیفیت دادرسی در قوه قضاییه قلمداد کرده‌اند (Fabri & Contini, 2003 p.2).

عمده تمرکز مطالعات نگارندگان در نوشتار حاضر، بررسی ظرفیت‌های

فقهی و حقوقی تشکیل جلسه رسیدگی به صورت الکترونیک در این حوزه می‌باشد. بدین ترتیب در راستای این موضوع، نگارندگان در پی پاسخ به این پرسش آن هستند که آیا برگزاری جلسات رسیدگی به دعاوی، طبق زیرساخت‌های فقهی و قوانین و مقررات موجود، از طریق امکاناتی همچون دادرسی الکترونیک قابل پذیرش است؟ پاسخ به این سؤال، نگارندگان را به این امر رهنمون می‌سازد که اگر طبق زیرساخت‌های فقهی و ظرفیت‌های حقوقی، امکان برگزاری جلسه رسیدگی الکترونیک از طریق ویدئو کنفرانس در محاکم، وجود داشته باشد؛ می‌توان ملتزم به پذیرش دادرسی الکترونیکی در محاکم و تمامی لوازم قانونی آن شد. بنابراین از آن‌جا که چالش برانگیزترین مباحث راجع به دادرسی الکترونیک، ناظر به برگزاری جلسه دادرسی از این طریق می‌باشد، اهتمام نگارندگان بر این امر است. مطالعه پژوهش پیش‌رو برای فعالان عرصه حقوق رسانه و ارتباطات و به صورت خاص برای قضات مفید می‌باشد.

۲. مفهوم دادرسی الکترونیک

دادرسی الکترونیکی به معنای استفاده از سیستم الکترونیکی و انجام اقداماتی به روشی غیر از روش سنتی می‌باشد؛ لذا «دادرسی الکترونیکی» به معنی تغییر در ماهیت رسیدگی نیست، بلکه تغییر در شکل رسیدگی است. در این نوع از دادرسی، اصل بر حضور غیرفیزیکی در طول دادرسی و محاکمه است. جهت تحقق این امر نیز از فناوری‌های رایانه‌ای و اینترنتی استفاده می‌شود. بدین صورت که از طرح دعوی تا رسیدگی و محاکمه و صدور حکم، روند دادرسی به شیوه الکترونیکی و غیرحضوری انجام می‌گیرد و اشخاص دخیل در پرونده از طریق رایانه و ارتباط از راه دور در جلسه محاکمه حاضر می‌شوند (حسین‌زاده علیایی و احمدی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۸)؛ لذا در مفهوم دادرسی الکترونیک باید گفت: «منظور از دادرسی الکترونیکی،

بهره‌برداری از ابزارها و روش‌های الکترونیکی ارتباطی و اطلاعاتی برای طرح دعوی در دادگاه و انجام فرایند دادرسی از تسلیم دادخواست و شکوائیه و ابلاغ اوراق قضایی تا رسیدگی به دعوی، دلایل، صدور رأی و اجرای آن است» (زرکلام، ۱۳۹۱، ص ۱۳۱).

۳. پیشینه دادرسی الکترونیک

الکترونیکی شدن رسیدگی‌ها، روندی است که بیش از یک دهه در برخی کشورهای پیشرفته به کارگرفته می‌شود (حسین‌زاده علیایی و احمدی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۸). یکی از کشورهایی که در زمینه بهره‌گیری از دادرسی الکترونیکی و سامانه‌های ویدئو کنفرانس پیشگام بوده است، ایالت متحده آمریکا می‌باشد. در ایالت متحده آمریکا، برای اولین بار در سال ۱۹۷۲ ویدئوکنفرانس برای جلسه تعیین قرار در دادگاه ایلینز مطرح شد. پس از آن در سال ۱۹۷۴ دادگاه فیلادلفیا روش تلویزیونی مداربسته را برای جلسه مقدماتی دادگاه بهره برد. دادگاه فلوریدا در سال ۱۹۸۳ این روش را برای جرایم جنحه نیز به کار برد (Haas, 2007, p.62).

اولین قوانین مرتبط با این امر نیز در سال ۱۹۹۵ با تصویب قانون اصلاح دعاوی مرتبط با حبس مطرح شد. این قانون امکان طرح دعاوی افراد بازداشت شده را از طریق تلفن، ویدئو کنفرانس یا سایر تکنولوژی‌ها، بدون انتقال فرد از زندان به دادگاه، پیش بینی کرده بود. در سال ۱۹۹۶ امکان طرح ویدئو کنفرانس در دعاوی مدنی به میان آمد و در سال ۲۰۰۱ قانونی وضع شد که به موجب آن امکان برگزاری دادگاه از طریق ویدئو کنفرانس فقط در برخی جرایم وجود داشته باشد (Treadway and Wiggins, 2006, p.213).

سابقه زیاد این کشور، در بهره‌گیری از دادرسی الکترونیک باعث شده که اکنون به شکل کارآمدتری با این موضوع برخورد کنند؛ کما اینکه هرکشوری وقتی در یک موضوع سابقه بیشتری داشته باشد، معمولاً موفقیت‌های

بیشتری نیز در آن زمینه به دست می‌آورد. همچنین شایان ذکر است جلسه دادرسی در خصوص امور حقوقی به صورت ویدیو کنفرانس نیز در این کشور صورت گرفته است (مهرافشان، ۱۳۹۱، ص ۱۲۲-۱۲۳).

توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات در کشور استونی نیز، منجر به ایجاد شبکه ویدیو کنفرانس سیستم دادگستری شد. این سیستم در فوریه ۲۰۰۵ آغاز و تا دسامبر ۲۰۰۶ راه اندازی گردید. با راه‌اندازی این سیستم، امکان ارتباط دور دادگاه با متهم، وکیل، شاهد و کارشناس فراهم گردید (ابراهیمی، ۱۳۹۵، ص ۱۸).

در کشور چین نیز در سال ۲۰۱۷ اولین دادگاه اینترنتی در شهر هانگژو واقع در استان ژجیانگ شروع به کار کرد. در این دادگاه به دعاوی راجع به تجارت آنلاین، قراردادهای آنلاین مربوط به بدهی‌ها و نقض حقوق مؤلفان در اینترنت، به صورت زنده و با پخش زنده اینترنتی رسیدگی می‌شد (<https://www.yjc.ir/fa/news/6208005>). مدتی بعد، دومین دادگاه اینترنتی این کشور در پکن فعالیت خود را آغاز نمود. این دادگاه به پرونده‌هایی راجع به موضوعاتی همچون نقل و انتقال مالی، وام، حق ثبت و تکثیر در فضای مجازی و... می‌پردازد (<https://www.yjc.ir/fa/news/6663148>).

در جمهوری اسلامی ایران نیز در تابستان ۱۳۸۰ رئیس قوه قضائیه مأموریت بررسی مشکلات و مسائل موجود در این قوه را به یک تیم نوزده نفره متشکل از شش نفر کارشناس مسائل سیستمی و ۱۳ نفر کارشناس حقوقی سپرد تا آنان با حضور در مجتمع قضایی شمیران به بررسی سیستمی و گردش پرونده در آن محل بپردازند. نتیجه تلاش یک ساله این گروه، انتشار سیزده جلد کتاب مطالعات استراتژیک، یک جلد مطالعات تطبیقی از بیست کشور و یک جلد کتاب «تحلیل و بررسی مشکلات موجود و راهکارهای آینده» بود (حسین‌زاده علیایی و احمدی، ۱۳۹۷، ص ۱۲۰).

در این کتاب‌ها مسائل و مشکلات بر سر راه توسعه قضایی کشور به تصویر کشیده شده بود و هشت استراتژی برای حل این مشکلات

پیشنهاد شد؛ بر همین اساس نیز طرح ده ساله توسعه قضایی نیز ارائه شد. مکانیزه کردن قوه قضائیه یکی از استراتژی‌ها بود. به منظور تحقق این امر، چندین طرح تعریف شد. یکی از این طرح‌ها، دادگاه الکترونیک بود. به همین دلیل، قوه قضائیه در سال ۱۳۸۱ طرح سیستم مدیریت پرونده قضائی را مطرح کرد. این سیستم که از آن به عنوان دادرسی الکترونیک یاد می‌شد، بر الکترونیکی شدن برخی از مراحل دادرسی استوار بود، اما با وجود تعریف کارکردهای متعدد برای این سیستم، در ابتدا قوه قضائیه از این سیستم فقط برای جابجایی اطلاعات و انجام امور اداری خود استفاده می‌کرد. اما بعداً در سال ۱۳۹۱ با انتشار آیین‌نامه ارائه خدمات الکترونیکی قضایی، امکان استفاده مردمی از این سیستم را نیز فراهم آورد. این آیین‌نامه جهت الکترونیکی کردن و سرعت بخشیدن به دادرسی موارد متعددی نظیر ایجاد دفاتر الکترونیکی مربوطه، طرح و ثبت دعاوی حقوقی و کیفری، امضا، ابلاغ، احضار الکترونیکی و دریافت هزینه دادرسی به صورت الکترونیکی را به دفاتر خدمات قضایی محول نمود (همان).

سال ۱۳۹۲ نقطه عطفی در نظام کیفری ایران بود. در این سال، به موجب ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی، بهره‌گیری از ویدیو کنفرانس و سامانه‌های ارتباطات الکترونیکی پیش‌بینی شد. در همین سال قانون آیین دادرسی کیفری تصویب شد که در بخشی از آن (مواد ۶۴۹-۶۶۳) به آیین دادرسی الکترونیکی پرداخته شد. در ماده ۱۷۵ این قانون استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای و مخابراتی را بلا مانع اعلام نمود و بالأخره در سال ۱۳۹۵ در راستای اجرای این ماده و ماده ۱۷۶ با تأخیری چند ساله، «آیین‌نامه نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی» به تصویب رئیس وقت قوه قضائیه رسید.

۴. ضرورت الکترونیکی شدن دادرسی

افزایش دعاوی در محاکم، دستگاه قضا را با مشکلاتی روبرو کرده است

که از جمله کندشدن روند دادرسی و اطاله پرونده‌ها از مهم‌ترین مشکلات پیش‌روی دعاوی در محاکم است. اطاله دادرسی، کیفیت دادرسی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. دکتترین حقوق، برای جلوگیری از اطاله دادرسی و بهبود هر چه بیشتر کیفیت دادرسی، همواره در پی راهکارهایی هستند که باعث تسریع در روند دادرسی می‌شود؛ البته منظور از تسریع در روند دادرسی این است که حتی‌الامکان در دادرسی گام‌هایی سریع برداشته شود؛ بدون اینکه حقوق اساسی فرد، مانند اصل برائت، حق دفاع و نظم قضایی صدمه‌ای ببیند (خزایی، ۱۳۷۶، ص ۱۴۳).

یکی از مهم‌ترین سازوکارهایی که می‌تواند به افزایش سرعت و در نتیجه کیفیت بهتر دادرسی کمک کند، به کارگیری سامانه‌های الکترونیکی است. همچنین در مواردی که محل اقامت طرفین دعوی، محل اقامت شهود و محل دادگاه صالح، شهرهای متفاوتی باشد. پرواضح است که بدون استفاده از امکانات الکترونیکی، رسیدگی به چنین دعوائی با صعوبت زیادی همراه می‌باشد، عدالت با تأخیر زیادی اجرا می‌شود و شاید ذی‌حق حتی ناچار به صرف نظر از حقوق خود شود. پس دادرسی الکترونیک می‌تواند یاریگر دستگاه قضا برای اقامه عدالت و یاریگر ذی‌حق برای رسیدن به عدالت باشد. فرض کنید که دعوائی بین دو نفر شکل بگیرد؛ درحالی که محل سکونت آن دو، از هم دور باشد. در این زمان، باید براساس قواعد پیش‌بینی شده در قانون آیین دادرسی مدنی و قانون آیین دادرسی کیفری، دادگاه صالح، تعیین شود و سپس همان دادگاه رسیدگی را آغاز نماید. پرواضح است که رفت و آمد به شهرهای دوردست، با سختی‌ها و موانع متعددی روبرو است و به همین دلیل، معمولاً اصحاب دعوی سعی دارند دادگاه مستقر در آن حوزه قضایی که خودشان در آن ساکن هستند، به‌عنوان دادگاه صالح معرفی نمایند. نگارنده کراراً با افرادی مواجه شده است که به دلیل بعد مسافت، هزینه مسافرت و... نتوانسته‌اند در دادگاه صالح حضور یابند

و به همین دلیل نیز محکوم شده‌اند یا از طرح دعوی منصرف شده‌اند. این درحالی است که اگر جلسه دادرسی از طریق سامانه‌های ارتباطی برگزار گردد، اصحاب دعوی مجبور به مسافرت و پرداخت هزینه‌های آن نمی‌شوند (Robertson, 2012, p.3). بعضاً در رویه عملی دیده می‌شود شخصی که در حوزه قضایی محل استقرار دادگاه سکونت دارد، به این امتیاز به‌عنوان برگ برنده می‌نگرد. در چنین زمانی، بسیاری از شهروندان ترجیح می‌دهند که همه مراحل دادرسی یا قسمت عمده آن از طریق سامانه‌های الکترونیکی باشد. علاوه بر این، بهره‌گیری از ظرفیت دادرسی الکترونیکی در شرایط اضطراری که امکان دسترسی به دادرسی حضوری نباشد، مانند زمانی که شیوع ویروس کرونا در کشور، ضرورت پرداختن به این موضوع را دوچندان می‌کند. خصوصاً که در دنیای معاصر بسیاری از مردم، ادارات، سازمان‌ها و شرکت‌های دولتی و غیردولتی، قسمت زیادی از فعالیت‌های خود را خصوصاً در حوزه امور اقتصادی و خدماتی، با بهره‌گیری از ظرفیت سامانه‌های الکترونیکی انجام می‌دهند و آثار مورد انتظار را نیز برای آنان به دنبال داشته است (موسوی و مهاجری، ۱۴۰۱، ص ۱۸). برخی از مزایای بهره‌گیری از سامانه‌های ارتباطی در دادرسی عبارت است از: کاهش بار مالی ناشی از دادرسی که بر اصحاب دعوی و بر دستگاه قضا تحمیل می‌شود؛ افزایش سرعت دادرسی؛ شفافیت دادرسی؛ کاهش فساد اداری؛ کاهش اندازه فیزیکی مخازن اطلاعات، امکان ذخیره اتفاقات رخ داده در دادگاه، قابلیت پخش مکرر اتفاقات دادگاه، محدود نبودن این نحوه دادرسی به مرزهای جغرافیایی (شبانی، ۱۳۸۷، ص ۵/214، Hornle, 2009). برگزاری جلسه دادرسی از طریق سامانه‌های الکترونیکی، گرچه مزایای متعددی به همراه دارد، اما با حساسیت‌ها و چالش‌های ویژه‌ای نیز همراه است. سخت‌شدن اثبات صحت و سقم سخنان اصحاب دعوی برای قاضی، عدم مواجهه اصحاب دعوی با یکدیگر و با شهود، عدم انتقال احساسات و احساس عدم حضور در

دادگاه واقعی، از مهم‌ترین آسیب‌هایی است که جلسه دادرسی الکترونیکی با آن مواجه است. این آسیب‌ها بر محتوای آرای صادره از محاکم تأثیر منفی می‌گذارد و می‌تواند صحت آرای صادره از محاکم را با تردیدهای جدی مواجه سازد (موسوی و مهاجری، ۱۴۰۱، ص ۲۴).

۵. واکاوی ظرفیت‌های فقهی دادرسی الکترونیک در دعاوی

در این قسمت در گام اول، شرطیت حضور را در منابع فقهی مورد بررسی قرار داده و در صورتی که شرطیت «حضور» در دادرسی از طریق منابع فقهی ثابت نشد می‌توان در گام بعدی همین مفهوم حضور را در دادرسی توسعه بخشید. به عبارت دیگر به امکان‌سنجی توسعه مفهوم حضور پرداخته می‌شود زیرا آنچه در بحث دادرسی الکترونیکی کارگشا می‌باشد، نیل به توسعه مفهوم حضور است.

۵.۱. بررسی فقهی شرط حضور و موضوعیت یا طریقت آن در دادرسی

اگر ثابت شود در دیدگاه شارع، حضور مترافعین نزد حاکم موضوعیت دارد، دادرسی الکترونیکی باید منحصر به موارد ضرورت شود و اگر طریقت ثابت شود باید به دنبال تهیه سازوکارهای کاهش ضریب خطا در دادرسی الکترونیکی بود. هر چند این سازوکارها برای فرض موضوعیت و شرایط اضطرار نیز نافع است؛ ولی برای فرض طریقت ضرورت و حتی شرطیت می‌یابد. طبیعتاً تحقیق این مطلب از طریق بررسی نصوص و آراء و فتاوا باید انجام شود. در این قسمت، در پی آن بوده که آیا حضور فیزیکی طرفین دعوا یا شاهد نزد حاکم در منابع شرعی، شرط است یا خیر؟

۵.۱.۱. مطالعه روایات

عمده روایاتی که وظایف قاضی در دادرسی را نشان می‌دهد، در جلد ۲۷ کتاب وسائل‌الشیعه در دو بخش کتاب قضاء و کتاب شهادات آمده است. کتاب مشتمل بر ۳۶ باب حدیث و کتاب شهادات مشتمل بر ۵۶

باب حدیث در مورد کیفیت حکم می‌باشد. مرور عناوین ابواب ۹۲ گانه و مطالعه احادیث در هر باب ثابت می‌کند: اولاً ادله از جهت شرط حضور- در مقابل غیرحضور و مجازی- نزد قاضی، اطلاق داشته و در هیچ‌یک از ادله، مشافهه حاکم با طرفین یا با بینه ذکر نشده است و قید مشافهه در لسان ادله نیامده است. دلالت‌های نصی یا ظهوری روایات پیرامون فروع قضاء و شهادت، نظیر شرایط و وظایف اطراف محکمه، صفات قاضی، آداب قضاوت، کیفیت حکم، حرمت رشوه، موارد جواز حبس، کیفیت احلاف اُخرس، کیفیت حکم علیه غائب، شیوه حلف، یمین منکر و موارد متعدد دیگری می‌باشد. نمونه‌هایی از این روایات، عبارتند از:

الف) امیرالمومنین علی(ع): «احکام مسلمانان (در امر قضا) بر پایه شهادت عادل یا سوگند قطعی یا سنت امامان(ع) است»^۱.

ب) پیامبر(ص) «بر عهده مدعی بینه و بر عهده منکر یمین و صلح نیز جایز است به جز صلح خلاف حلال و حرام الهی»^۲.

ج) امام حسن عسکری(ع): روش رسول خدا(ص) چنین بود که هرگاه متخاصمین نزد ایشان می‌رفتند، از مدعی می‌خواستند بینه بیاورد اگر بینه نداشت منکر را قسم می‌دادند و اگر شهود را نمی‌شناختند مشخصات‌شان را می‌پرسیدند و این مشخصات و نام طرفین دعوی و نام شهود را در اختیار دو تن از اصحاب خود قرار می‌دادند. اصحاب نزد قبائل شهود می‌رفتند و اگر قبائل شهود را تأیید می‌کردند که مطابق شهادت شهود حکم می‌کردند و اگر قبائل شهود را تأیید نمی‌کردند طرفین دعوی را به صلح می‌خواندند و اگر شهود از غرباء بودند و قبیله‌ای نداشتند از مدعی علیه می‌پرسیدند اگر

۱. باب کیفیت حکم و احکام دعوا: در باب اول (ان الحكم بالینه و الیمین) روایت ششم از امیرالمومنین علی(ع): «احکام المسلمین علی ثلاثة شهادة عادلة أو یمین قاطعة أو سنة ماضية من ائمة الهدی(ع)» (حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۷، ص ۲۳۱).

۲. در باب سوم (ان البینه علی المدعی و الیمین علی المدعی علیه فی المال و حکم دعوی القتل و الجرح و ان بینه المدعی علیه لاتقبل مع التعارض و غیره) روایت پنجم از پیامبر(ص): البینه علی المدعی و الیمین علی المدعی علیه و الصلح جائز بین المسلمین الا صلحا احل حراما او حرم حلالا (حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۷، ص ۲۳۴).

مدعی علیه شهود را از جهت وثاقت تأیید می‌کرد مطابق شهادت شهود رأی می‌دادند و اگر تأیید نمی‌کرد، مدعی علیه را نسبت به رد ادعای مدعی سوگند می‌دادند.^۱

(د) امام صادق(ع): وقتی بینه دو متخاصم با هم تعارض کردند، امام به حکم قاعده ید رفع تعارض کردند و فرمودند اگر اماره ید نبود، دابه را بین شما نصف می‌کردم.^۲

(ه) امام صادق(ع): در ولایات و شهادتات و امر قضاء وقتی شرایط کلی مأمون بودن برقرار باشد تحقیق بیشتر لازم نیست و باید بر همان حکم کرد.^۳ لسان روایات نشانگر آن است که آنچه نزد شارع موضوعیت دارد، احقاق

۱. در باب ششم (أَنَّ الْحَاكِمَ إِنْ عَرَفَ عَدَالََةَ الشُّهُودِ حَكَمَ وَإِنْ عَرَفَ فَسَقَمَهُمْ لَمْ يَحْكَمْ وَإِنْ اشْتَبَهَ عَلَيْهِ سَأَلَ عَنْهُمْ حَتَّى يَعْرِفَهُمْ شَاهِدَانِ أَوْ يَحْضُرَ الشُّبَّاعَ وَكَيْفِيَةَ السُّؤَالِ وَالتَّعْرِيفِ وَالتَّعْرِيفُ وَالتَّعْرِيفُ وَالتَّعْرِيفُ فِي الصَّلْحِ)، روایتی مطابق عنوان باب است و اجمالاً می‌فرماید: روایت از امام عسکری(ع): كَانَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) إِذَا تَخَاصَمَ إِلَيْهِ رَجُلَانِ قَالَ لِلْمُدْعَى الْكَ حُجَّةٌ فَإِنْ أَقَامَ بَيِّنَةً يَرْضَاهَا وَ يَعْرِفُهَا أَنْفَدَ الْحُكْمَ عَلَى الْمُدْعَى عَلَيْهِ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ بَيِّنَةٌ حَلَفَ الْمُدْعَى عَلَيْهِ بِاللَّهِ مَا لِهَذَا قَبْلَهُ ذَلِكَ الَّذِي ادَّعَاهُ وَ لَا شَيْءَ مِنْهُ وَإِذَا جَاءَ بِشُهُودٍ لَا يَعْرِفُهُمْ يَخْبِرُ وَ لَا شَرَّ قَالَ لِلشُّهُودِ أَيْنَ قِبَالِكُمْ فَيَصِفَانِ أَيْنَ سَوْفِكُمْ فَيَصِفَانِ أَيْنَ مَنَزَلِكُمْ فَيَصِفَانِ أَيْنَ يَقِيمُ الْخُصُومَ وَ الشُّهُودُ بَيْنَ يَدَيْهِ ثُمَّ يَأْمُرُ (فَيَكْتُبُ أَسْمَاءَ الْمُدْعَى وَ الْمُدْعَى عَلَيْهِ وَ الشُّهُودِ وَ يَصِفُ مَا شَهِدُوا) بِهِ ثُمَّ يَدْفَعُ ذَلِكَ إِلَى رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِهِ الْخِيَارِ ثُمَّ يَنْتَلِ ذَلِكَ إِلَى رَجُلٍ آخَرَ مِنْ خِيَارِ أَصْحَابِهِ ثُمَّ يَقُولُ لِيذْهَبْ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْكُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُ الْآخَرَ إِلَى قِبَالِهِمَا وَ أَسْوَاقِهِمَا وَ مَحَالِّهِمَا وَ الرَّبِضِ الَّذِي يَنْزِلَانِهِ فَيَسْأَلُ عَنْهُمَا فَيَذْهَبَانِ وَ يَسْأَلَانِ فَإِنْ اتَّوَا خَيْرًا وَ ذَكَرُوا فَضْلًا رَجَعُوا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ (ص) فَاحْتَرَاهُ أَحْضَرَ الْقَوْمَ الَّذِي اتَّوَا عَلَيْهِمَا وَ أَحْضَرَ الشُّهُودَ فَقَالَ لِلْقَوْمِ الْمُتَنِينَ عَلَيْهِمَا هَذَا فَلان بن فلان وَ هَذَا فلان بن فلان أ تَعْرِفُونَهُمَا فَيَقُولُونَ نَعَمْ فَيَقُولُ إِنْ فَلان وَ فَلانَا جَاءَانِي عَنْكُمْ فِيمَا بَيْنَنَا بِجَوْبِ وَ ذَكَرَ صَالِحٍ أَفَكَمَا قَالَا فَإِنْ قَالُوا نَعَمْ قَضَى حَبْتَهُمَا بِشَهَادَتِهِمَا عَلَى الْمُدْعَى عَلَيْهِ فَإِنْ رَجَعَا بِخَيْرٍ سَبِيٍّ وَ ثَنَاءٍ قَبِيحٍ دَعَا بِهِمْ فَيَقُولُ أ تَعْرِفُونَ فَلان وَ فَلانَا فَيَقُولُونَ نَعَمْ فَيَقُولُ أَفَعُدُوا حَتَّى يَحْضُرَا فَيَحْضُرُونَ فَيَحْضُرُهُمَا فَيَقُولُ لِلْقَوْمِ أ هُمَا هُمَا فَيَقُولُونَ نَعَمْ فَإِذَا ثَبَتَ عِنْدَهُ ذَلِكَ لَمْ يَهْتِكْ (سِتْرَ الشَّاهِدِينَ) وَ لَا عَابَهُمَا وَ لَا وَبَحَهُمَا وَ لَكِنْ يَدْعُو الْخُصُومَ إِلَى الصَّلْحِ فَلَا يَرَالِي بِهِمْ حَتَّى يَضْطَلِحُوا لئَلَّا يَفْتَضِحَ الشُّهُودُ وَ يَسْتُرَ عَلَيْهِمْ وَ كَانَ رُوْفًا رَحِيمًا عَطُوفًا عَلَى أُمَّتِهِ فَإِنْ كَانَ الشُّهُودُ مِنْ أَخْلَاطِ النَّاسِ غَرَبَاءَ لَا يَعْرِفُونَ وَ لَا قَبِيلَةَ لَهُمَا وَ لَا سُوقَ وَ لَا دَارَ أَقْبَلُ عَلَى الْمُدْعَى عَلَيْهِ فَقَالَ مَا تَقُولُ فِيهِمَا فَإِنْ قَالَ (مَا عَرَفْنَا) إِلَّا خَيْرًا غَيْرَ أَنَّهُمَا قَدْ غَلَطَا فِيمَا شَهِدَا عَلَى أَنْفَدَ شَهَادَتَهُمَا وَ إِنْ جَرَّحَهُمَا وَ طَعَنَ عَلَيْهِمَا أَضْلَحَ بَيْنَ الْخُصْمِ وَ خَضَمِهِ وَ أَخْلَفَ الْمُدْعَى عَلَيْهِ وَ قَطَعَ الْخُصُومَةَ بَيْنَهُمَا (حَرْ) عاملي، ۱۴۰۹، ج ۲۷، ص ۲۳۱).

۲. در باب ۱۲ (باب حکم تعارض البیتین و ما ترجح به احدهما و ما يحکم به عند فقد الترجیح) روایت سوم از امام صادق(ع): ان امیر المومنین(ع) اختصم الیه رجلان فی دابة و کلاهما اقاما البینه انه انتجها قضی بها للذی فی یده و قال لو لم تکن فی یده جعلتها بینهما نصفین (حَرْ عاملي، ۱۴۰۹، ج ۲۷، ص ۲۵۰).

۳. در باب ۲۲ (باب ما يجب الاخذ فيه بظاهر الحكم) از امام صادق(ع): سألته عن البینه اذا اقيمت على الحق ايحل للقاضي ان يقضى بقول البینه (اذا لم يعرفهم من غير مسألة) فقال: خمسة اشياء يجب على الناس ان يأخذوا فيها بظاهر الحكم الولایات و التناكح و الموارث و الذبائح و الشهادتات فاذا كان ظاهره مامونا جازت شهادته و لا يسأل عن باطنه.

حق و اجرای عدالت و جلوگیری کردن از تضییع حقوق آحاد است و روایات در مقام بیان اموری که لازمه تأمین این مهم هستند، قید محضر قاضی و مشافهه قاضی را ذکر نموده‌اند؛ بدین ترتیب اطلاق ادله از این جهت ثابت شده و مقدمات حکمت در اینجا تمام می‌شود. اگر گفته شود از روایات نمی‌توان اطلاق‌گیری کرد چون در آن زمان موضوع دادرسی مجازی وجود نداشته و در واقع شارع در مقام بیان از این جهت نبوده است. در پاسخ لازم است گفته شود:

اگر مجاز به معنای عدم حضور و عدم مشافهه و عدم معاینه باشد وقتی قید حضور از ادله به دست نیاید می‌توان گفت شارع مطلقاً حضور و عدم حضور را پذیرفته است و از جمله مجازی بودن هم ممضاه است. تذکر یک نکته در همین جا لازم است و آن اینکه با وجود کثرت روایات قضا و دادرسی و کثرت ابتلای متشرعه به امر قضا اگر شارع دادرسی حضوری را لازم می‌دانست می‌فرمود و در واقع شارع در مقام بیان همه مقررات دادرسی بودند و اگر لازم بود، می‌فرمودند که لازم است مترافعین نزد قاضی بیایند اما نفرمودند. این که متهم نزد قاضی نباشد فرض محال نیست و اگر شارع چنین دادرسی را مشروع و نافذ نمی‌دانست قطعاً متذکر می‌شد. ولی این معنا در منطوق و نه در مفهوم و نه در سیاق کلی احادیث باب مشاهده نگردیده است؛ اما اگر مجاز به معنای عدم حضور نباشد، اساساً اشکال منتفی است. چرا که وقتی ملزومات دادرسی مجازی در حد مکفی فراهم شود و ارتباط شهود و طرفین دعوی با قاضی به مثابه یک ارتباط حضوری برقرار باشد می‌توان ادعا کرد دادرسی مجازی شیوه نوین دادرسی حضوری است. هر چقدر امکانات این قبیل جلسات الکترونیک ارتقا یابد و احاطه ناشی از یک جلسه غیر الکترونیک به جلسه الکترونیک انتقال یابد می‌توان به استناد طریقت «حضور» دادرسی مجازی را تأیید شرعی نمود و در ضمن از مواهب متعدد آن نیز بهره‌مند شد. ضمناً باید توجه داشت تتبع لغت «حضور» با

روش استقرا در روایات قضا و شهادت نشان می‌دهد:

الف) حضور حاکم در روایات در مقابل تعذر حاکم به معنای فقدان حاکم است و به معنای جلسه حضوری حاکم در مقابل جلسه مجازی حاکم نیست. این مطلب از سیاق روایات قضا و شهادت فهمیده می‌شود. یعنی یا طرفین دعوا دسترسی به حاکم ندارند (تعذر) و یا دارند که مقررات دادرسی قاضی در متن روایات آمده است.

ب) حضور مدعی یا متهم در روایات در مقابل حکم علیه غائب به کار رفته است که به معنای عدم دسترسی و متعذر بودن (نه متعسر بودن) حضور مدعی یا مدعی علیه است. در واقع حکم علیه غائب به معنی متهمی ست که در دسترس نیست و غائب است نه یعنی به شکل غیر حضوری به وی دسترسی هست.

ج) واژه «عند الحاکم یا عند الامام» و «لدى الحاکم یا عند الامام» و «حضور الحاکم یا حضور الامام» در روایات به کار نرفته است.

د) «احضار» و «یحضرون» که برای حضور یافتن طرفین دعوا به کار می‌رود. در واقع به معنای مراجعه و ارجاع ایشان به محکمه است و به معنای تحقق شرط حضور نیست. به عنوان مثال مرحوم سیداحمد خوانساری معتقد است بنا به اطلاق ادله قسم دادن مدعی علیه به اذن قاضی و در مجلس قضا باشد و می‌تواند بین خود متخاصمین بدون حضور قاضی باشد (خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۶، ص ۳۳) و یا مرحوم شیخ انصاری معتقد است احضار مدعی علیه به محکمه به دنبال درخواست مدعی برای احضار وی و گرفتن جواب، از وظایف حاکم است (انصاری، ۱۴۱۵، ص ۱۸۶) یافته‌های از این قبیل نشان می‌دهند حضور و احضار به معنای حضور و احضار در محکمه است و انجام محاکمه به شکل حضوری است نه اینکه حضور یافتن از ارکان محاکمه و شرط دادرسی باشد.

بر این مطالب، ممکن است چهار اشکال فقهی و اصولی وارد شود که در

ذیل به اشکالات مفروضه پاسخ خواهیم داد:

اولاً؛ ممکن است گفته شود که در تمام این موارد از بیان در لسان روایات، انصراف ظهوری «حضور حاکم» وجود داشته باشد و در نتیجه روایات از این جهت اطلاق ندارند؛ در پاسخ خواهیم گفت انصراف در جایی شکل می‌گیرد که برای لفظ چند معنا و برای موضوع چند حالت متصور باشد و معذک انصراف به یک معنای خاص یا حالت خاص رخ داده باشد و منشاء آن می‌تواند انس ذهنی یا غلبه وجودی فرد یا مصداق خاص باشد (صدر، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۴۳۱ / مکارم شیرازی، ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۲۰۴-۲۰۵ / جزایری، ۱۳۹۳، ج ۳، ص ۷۲۹)؛ این درحالی است که در زمان بیان روایات غلبه وجودی برای قضاوت حضوری متصور نیست و هر چه بوده حضوری است. در نتیجه ادعای انصراف روایات به دادرسی حضوری صحیح نمی‌باشد.

ثانیاً؛ اشکال دیگری که ممکن است بیان شود آن است که در زمان صدور روایات، فرض دادرسی غیرحضوری وجود نداشته است و در نتیجه جواز یا عدم جواز دادرسی غیرحضوری از امام معصوم (ع) پرسیده نشده و چنین موضوعی اساساً مطرح نشده است. در پاسخ باید گفت؛ رسالت امام (ع) و جایگاه احادیث به خودی خود فرازمانی و فرامکانی بوده است؛ لذا وقتی در هیچ یک از روایات شرط حضوری بودن محاکمه گذاشته نشده است، نتیجه آن می‌تواند حکم را برای زمانی که امکان دادرسی مجازی و غیرحضوری وجود دارد، مشخص کند و به دادرسی مجازی مشروعیت ببخشد.^۱

ثالثاً؛ حتی اگر تصور شود، نظر به ملاکاتی که مورد توجه امام (ع) است قضاوت و دادرسی باید به طور حضوری و فیزیکی انجام شود و ارتکاز متشرعه نیز همین معنا است و دلالت روایات برای قضاوت حضوری بوده است و بس؛ در پاسخ باید گفت می‌توان برای پاسخ به مصالح زمان معاصر

۱. روایات متعدد از این قبیل وجود دارد «حتی جاء محمد (ص) فجاء بالقرآن و شریعته و منهاجه فحلاله حلال الی یوم القیامه و حرامه حرام الی یوم القیامه» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۱، ص ۵۶).

از لزوم سرعت بیشتر در دادرسی تا اهمیت اجرای عدالت و احقاق حق در شرایطی که قضاوت حضوری ممکن نیست و یا مخاطرات عقلایی دارد به ظرفیت قابل توجه «اجتهاد در زمان و مکان» روی آورد. در این صورت تبدیل موضوع و قیود موضوع (چه به‌نحو توسعه چه به‌نحو تضییق) و نیز توسعه مناطات باعث می‌شوند احکام فردی و اجتماعی در دو حیطه واقعی و ظاهری تغییر کنند. به‌عنوان مثال در دعاوی خانوادگی، موضوعی مانند دعوای نفقه در شرایط کنونی که مشکلات اقتصادی وجود دارد و زوج نمی‌تواند همه نیازهای مالی زوجه را برطرف نماید، نفقه ادامه تحصیل زوجه، مقدمه واجب اشتغال زوجه در آینده جهت برطرف نمودن نیازهای مالی اش است؛ لذا نفقه ادامه تحصیل زوجه با توجه به علتی که بیان شد، موضوع نفقه را توسعه بخشیده و از مصادیق نفقه به‌شمار آید. در اینجا مسلم است حضور فیزیکی طرفین نمی‌تواند مورد اعتنای شارع باشد و بررسی مدارک تحصیلی و مستندات اولیه زوجین امر را برای قاضی معلوم می‌کند. رابعاً؛ در روایات کتاب قضاوت، بابی به‌عنوان «ما یجب الاخذ فیه بظاهر الحکم» وجود دارد که قاعده‌ای کلی از این باب قابل استفاده است. در این روایات^۱ از حاکم خواسته شده است به ظاهر حال و قرائن در مواضعی مانند تناکح و انساب (غیرکیفری) اکتفا نماید. تحقیق در این زمینه مجال دیگری می‌طلبد ولی می‌توان منع شارع از جزیی‌نگری و لزوم اعتنای به ظواهر دارای حجیت را به‌دست آورد. نتیجه آن که در موضوع دادرسی الکترونیکی اگر ظواهر قرائن و مستندات می‌توانند محکمه‌پسند باشند، می‌تواند فارغ از قید حضور و مواجهه قاضی را به صدور رأی برسانند و در نتیجه قاعده اکتفا به ظواهر در دعاوی خانواده می‌تواند مورد استناد قرار گیرد.

۱. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ النَّبِيَّةِ إِذَا أَقِيمَتْ عَلَى الْحَقِّ أَيْجَلُ لِلْقَاضِي أَنْ يَقْضِيَ بِقَوْلِ النَّبِيَّةِ إِذَا لَمْ يَعْرِفْهُمْ مِنْ غَيْرِ مَسْأَلَةٍ فَقَالَ خَمْسَةَ أَشْيَاءَ يَجِبُ عَلَى النَّاسِ أَنْ يَأْخُذُوا فِيهَا بِظَاهِرِ الْحُكْمِ الْوَلَايَاتِ وَ التَّنَاقُحِ وَ الْمَوَارِيثِ وَ الذَّبَائِحِ وَ الشَّهَادَاتِ إِذَا كَانَ ظَاهِرُهُ ظَاهِرًا مَأْمُونًا جَازَتْ شَهَادَتُهُ وَ لَا يَسْأَلُ عَنْ بَاطِنِهِ وَ رَوَاهُ الصَّدُوقُ بِإِسْنَادِهِ عَنْ يُونُسَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ نَحْوَهُ وَ ذَكَرَ الْأَنْسَابُ مَكَانَ الْمَوَارِيثِ (حَرَّ عَامِلِي، ۱۴۰۹، ج ۲۷، ص ۲۹۰).

خامساً؛ تحقیق پیرامون غایت و علت در مقررات شرعی کیفیت قضا و دادرسی نشان می‌دهد. هدف شارع، امور رئیسیه مانند منع از هدر رفتن خون، عرض و مال مسلمان است و سایر امور، تشریفات قضا و یا حداکثر اسباب و طرق نیل به این اغراض محسوب می‌شوند. قواعدی مانند قاعده احترام- اعم از مال و جان مسلمان- و قاعده حرمت جان، مال، عرض و عمل مسلمان، دستگاه قضا را مکلف به صیانت از این رؤس نموده و مسلماً در برابر مقررات اجرایی باید اولویت را به این امور داد. عناوینی مانند «لایصلح ذهاب حق احد» و «لئلا لایبطل دم امرء المسلم» در روایات، اهتمام شارع را رسانده و به این قبیل امور موضوعیت می‌بخشد. در نتیجه حتی اگر استشمام شرط حضور در محکمه از ادله بشود- البته این مطلب قابلیت اثبات تاکنون در روایات نداشته است- در تزاخم میان احقاق حق و تأمین شرط حضور، مسلماً اولویت با ملاک برتر (از مرجحات باب تزاخم) یعنی تأمین حقوق مترافعین است؛ ولو به طریق غیرحضوری برای قاضی و طرفین دعوا باشد.

۵.۱.۲. نظرات فقها

آراء فقها در تبیین کیفیت حکم و قضا از جهت تبیین شرط حضور به دو قسم است: اکثریت اقوال به این موضوع پرداخته‌اند و برخی از فقها که به این موضوع توجه نموده‌اند به طور بدیهی شرطیت حضور را نفی نموده‌اند. به قطع می‌توان گفت قسم اول که به تمام تفاسیل مقررات قضا پرداخته‌اند، ولی سخنی از این موضوع نغیاً یا ایجاباً به میان نیاورده‌اند و عدم شرطیت را مفروض دانسته‌اند؛ چرا که این مطلب نه در خلال روایات مطرح شده و نه به تأیید عقل قطعی می‌رسد. هر چند نمی‌توان منکر مزایای محکمه حضوری شد ولی وقتی قوانین فقهی ما علم قاضی را مستقل از بینه حجیت می‌دهد و همه ادله و امارات^۱ را در

۱. اماره نوعاً کاشف از علم است و مرحوم نراقی فرموده است: مطلق الاماره المنتهی الی العلم علم ایضا و مثلاً خیر واحد هم علم آور است (نراقی، ۱۳۷۵، ص ۳۷۷)؛ در نتیجه می‌توان گفت اماره در خدمت کشف از حقیقت است همان طور که علم چنین است.

خدمت کشف حقیقت قرار می‌دهد، قاعدتاً نمی‌توان لزوم و شرطیت برای موضوع محکمه حضوری قائل شد. به تعبیر مرحوم کاشف‌الغطاء نباید برای مواجهه و حضور، اعتبار ذاتی در نظر گرفت. ایشان می‌فرماید: حضور و مواجهه نزد قاضی، از اعتبارهای حکم حاکم است نه اینکه اعتبار ذاتی داشته باشد و در تحقق قضاوت شرط نیستند.^۱ لذا در نظر فقهای امامیه، نقش حضور در محکمه کارکردی طریقی بوده است؛ بدین معنا که برای مثال، از اسباب احراز عدالت در بینه می‌باشد. نه اینکه این احراز موکول به حضور در نزد قاضی باشد. مرحوم محقق سبزواری در این باره می‌فرماید: در بحث بینه و شاهد چنین است که بینه موجب حصول اطمینان نوعی (و نه شخصی) به مفادش شده و مانند علم حجت عقلایی محسوب می‌شود و اینکه گفته می‌شود حجیت بینه نیازمند اقامه آن در محضر حاکم است به این دلیل است که غالباً احراز عدالت بینه در صورت حضور در نزد حاکم رخ می‌دهد نه اینکه احراز همه جهات دادرسی مشروط به حضور در نزد حاکم باشد.^۲ حقیقتاً چنین است که غالباً حضور نزد قاضی، این احراز را بیشتر ممکن می‌سازد؛ اما اینکه احراز صدق، امانت، عدالت و جزم منوط به حضور و مشافهه باشد به درک عقل نمی‌آید. از همین جا کارکرد حضور هم معلوم می‌شود که طریقت دارد. در واقع محکمه موظف است ادله ایجابی یا سلبی وجود یا عدم حق را بررسی کند و سپس در مطابقت با قوانین حکم نهایی را صادر کند. این بررسی می‌تواند بدون حضور فیزیکی هم انجام شود؛ مگر آن که خلاف آن در مواردی به گواه عرف و تعیین حاکم معلوم گردد.

۱. لا يعتبر في تحقق معناها حضور الحاكم و لا مواجهه الخصمين و انما هذه الخصوصيات معتبرة في مقام اعتبارها في الخصومة و حكم الحاكم بها لا في مقام اعتبارها بذاتها (کاشف‌الغطاء، ۱۳۵۹، ج ۲، ص ۱۱۳).

۲. «إن البينة توجب حصول الاطمئنان النوعي بمفادها، و هو حجة عقلائية كالعلم، و القول باختصاص حجيتها بما إذا قامت لدى الحاكم الشرعي إنما هو لأجل أن إحراز العدالة المعتبرة فيها، و سائر جهات الشهادة لا تثبت غالباً إلا عنده، لا أنه على فرض إحراز جميع الجهات لا تكون معتبرة إلا لديه» (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲۷، ص ۷۱).

۵-۲. امکان‌سنجی توسعه مفهوم حضور در دادرسی

به‌رغم آن‌که شرطیت «حضور» در دادرسی، از طریق بررسی ادله و آرای فقها ثابت نشد اما برای آن‌که برخلاف قدر متیقن از شرایط قضاء و محکمه رأی نداده باشیم می‌توان همین مفهوم حضور را در دادرسی توسعه بخشید. زیرا آن‌چه در بحث دادرسی الکترونیکی کارگشا می‌باشد، نیل به توسعه مفهوم حضور می‌باشد. توضیح بیشتر آن‌که، در صورت توسعه مفهوم حضور، اشراف و احاطه قاضی از طریق ویدئو کنفرانس تأمین می‌شود، لذا تمام آثار محکمه حضوری نیز به دست می‌آید. در این امکان‌سنجی توسعه معنای حضور، می‌توان این موضوع را در بحث حلف و استحلاف مورد واکاوی قرار داد. مرحوم گیلانی رشتی در این باب در کتاب خود آورده است: «مرحوم صاحب شرایع معتقد است؛ استحلاف فقط در مجلس قضا صحیح است؛ مگر در صورت عذر (بیماری و مانند آن) یا زنی که امتناع از حضور در مجمع رجال دارد که در این صورت برای وی نایب قرار می‌دهد تا نایب قاضی وی را در منزلش قسم بدهد (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۸۰) مرحوم محقق رشتی در تبیین نظر صاحب شرایع معتقد است؛ منظور از مجلس قضا یا مجلس نوعی (محکمه) یا شخصی (محل وقوع خصومت) است که متبادر از مجلس قضاء همان معنای اول (محکمه) است و نیز متبادر از حلف در مجلس، حلف به شرط حضور حاکم است هر چند حلف در مجلس قضا یعنی چه حاکم حضور داشته باشد یا خیر؛ سپس ایشان برای عبارت شرایع و معنای مجلس قضا چند احتمال را مطرح می‌کند؛ از جمله آن‌که:

الف) وقوع حلف در حضور حاکم، چه حاکم در مجلس قضا (نوعی یا شخصی) باشد چه جای دیگر باشد؛

ب) وقوع حلف در مجلس قضا، چه حاکم باشد چه نباشد؛

ج) وقوع حلف در حضور حاکم و در مجلس قضا که قدر متیقن همین

است؛

د) احتراز از حلف در بیت.

در هر صورت تعیین یکی از این احتمالات مشکل است، مسئله هم مستند ندارد. البته قدر متیقن آن است که حلف بدون حضور حاکم و بدون مجلس قضا ارزش ندارد به دلیل آن که احکام قضاوت توقیفی است و اطلاق ادله یمین ثابت نمی‌شود؛ ضمن اینکه طریق رایج بین مسلمانان در استحلاف بدین شکل است»^۱.

لذا می‌توان با الغاء خصوصیت از مبحث «حلف و استحلاف»، این بحث را برای انواع دادرسی مورد استناد قرار داد توضیح بیشتر آن که مرحوم محقق حلی معذوریت‌های زنان را برای استنابه به معنای عدم حضور در جلسه رسمی دادرسی پذیرفته است. مرحوم محقق رشتی نیز احتمالات مختلف را حتی بدون حضور حاکم پذیرفته است. عدم حضور حاکم و حضور طرفین دعوا در مجلس قضا و عدم حضور طرفین دعوا در مجلس ولی حضور حاکم در مجلس قضا، دو حالتی هستند که رخصت مترافعین را به دنبال دارد؛ البته قدر متیقن حضور هر قاضی و طرفین دعوا در مجلس قضا است.

۱. «قال فی الشرائع: لا یستحلف الحاکم أحدا إلا فی مجلس القضاء الا مع العذر كالمرض المانع و شبهه، و حیثینذ فیستنبی الحاکم من یحلفه فی منزله، و کذا المرأة التي لا عادة لها بالبروز الی مجمع الرجال و الممنوعة بأحد الاعذار. و اعلم أن المراد بالاستحلاف فی العبارة و فی أحادیث الباب و کلمات الأصحاب هو الحلف عن طلب کالاستنباط، لا مجرد طلب الحلف أو الاذن بناء علی کون الاستفعال لمجرد طلب الفعل حصل أو لم یحصل، لان الاستفعال أحد إطلاقاته ما ذکرناه من تحصیل الفعل عن طلب، و أمثله كثيرة، و هو المراد، لأن الاذن فی الحلف الظاهر أنه لا یعتبر فیہ المجلس، فلو أذن فی غیره و حلف فیہ أجزأ علی القول باعتبار المجلس. ثم المراد بمجلس القضاء اما المجلس النوعی و هو ما بنی للقضاء فیہ و اما المجلس شخصی و هو ما وقع فیہ الخصومة و الدعوی. و المتبادر من العبارة هو الأول، و حیثینذ فالمتعتبر هو وقوع الحلف فیہ حضر الحاکم أم لا، و علی الثاني فالمتبادر اشتراط الحضور. و کیف كان ففی العبارة احتمالات: أحدها أن یكون المقصود وقوع الحلف فی حضور الحاکم، سواء كان الحاکم فی مجلس القضاء النوعی أو شخصی أو لم یحضر. و الثالث أن یكون الحلف فی مجلس الحکم و حضور الحاکم و هذا أخص من الأولین، و الرابع الاحتراز عن الحلف فی البیت لا فی حضور الحاکم و لا فی مجلس القضاء. و تعیین أحد الاحتمالات علی وجه ی تعیین القول به احتمالا و منحلا مشکل. ثم المسألة لا مستند لها فی الأدلة. و کیف كان فالقدر المتیقن من هذه العبارة و أمثالها هو عدم جواز حلف الحاکم إلا فی بیته، بمعنی عدم سقوط حلف المدعی بذلك بدون حضور الحاکم و بدون أن یكون فی مجلس القضاء. و هذا یمکن الاستدلال علیه بتوقیفیة القضاء و عدم ثبوت إطلاق أدلة الیمین باعتبار ورودها فی مقام بیان أصل المیزان، مضافا الی الطريقة المألوفة المعهودة بین المسلمین من عدم الاستحلاف إلا فی مجلس الحکم و المرافعة.» (گیلانی رشتی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۲۸۴).

این احتمالات متنوع، احتمالاتی هستند که برای دادرسی الکترونیکی هم می‌توان قائل شد؛ به ویژه آن‌که در این روایات تصریح به شرطیت مجلس قضاء نشده است.

برخی از فقها این موضوع را موکول به احتمال نموده‌اند و به‌طور قطع اشتراط حضور را نفی نموده‌اند و معتقدند: «نباید گفت اقرار در روایت بدون حضور حاکم معتبر نیست زیرا دلیلی بر اختصاص اعتبار نزد حاکم بودن نداریم و اطلاق روایت این مطلب را نمی‌رساند. درست مثل نقش بینه در کشف واقع که این نقش هم در حضور و هم عدم حضور حاکم حاصل می‌شود؛ البته وقتی بینه نزد حاکم برود بر اساس آن حکم می‌شود و آثاری بر آن مترتب می‌شود و قاعدتا در غیر ارجاع امر به حاکم این آثار مترتب نمی‌شود»^۱. البته ممکن است این اشکال مطرح شود که طبق این نظریه، ارائه بینه نزد حاکم در مقابل غیرحاکم است و بحث توسعه حضور در این پژوهش، حضور غیرحاکم نیست، بلکه حضور حاکم است در حالی که توسعه یافته باشد. در پاسخ باید گفت: این اشکال نیز قابل رفع است؛ زیرا وقتی ارکان دادرسی در هر صورت حجیت دارند (چه در محضر حاکم و چه در محضر غیرحاکم) و فقط نیازمند ارجاع به حاکم برای صدور حکم هستند حاکم می‌تواند در هر شرایط از مراحل دادرسی از استماع دعوی تا تلقی بینه و ملاحظه امارات، از طریق ویدئو کنفرانس، ادله و مستندات را به‌دست آورد و براساس آنها رأی بدهد؛ لذا توسعه حضور به معنای توسعه

۱. لایقال: بأن ما فی الروایه من الإقرار بأن أحدهما للمدعی یستفاد منه کونه لدی الحاکم، إذ التداعی والإقرار ونحو ذلك إنما یكون فی حضور الحاکم و لا عبرة بتلك الأمور لولا حضوره، فالأمر مرجوع إلی الحاکم و هو خارج عن البحث، لما أشیر إلیه آنفاً، فلا بد الآن من بیان ما لم یرفع الأمر إلیه، فلا مجال للتعدی من ذلك الخبر إلیه. لأننا نقول: لا دلیل علی اختصاص اعتبار تلك الأمور فیما إذا كانت عند الحاکم، و لا شهادة فی إطلاق الروایة أنها كانت لدیه، إذ هی نظیر البینه كما أنها حجة لدی الحاکم و المخاصمة عنده، كذلك حجة لدی غیره و معتبرة عنده، نعم یفصل بهای بالتداعی و الإقرار و نحو ذلك بین الخصمین ظاهراً فیما یرفع الأمر إلی الحاکم، فإذا حکم بحکم، یحکم بأنه لازم الاتباع للخصمین و بأنه نافذ ظاهراً فی حق جمیع الناس، و أما واقعا فلا تبرأ ذمة الکاذب إلا بأداء ما عنده من مال الغیر إلیه، و كذلك هنا لو حکم بالتوزیع مع علم بعضهم بعدم الاستحقاق» (محقق داماد، ۱۴۱۸، ص ۳۰۹).

مفهوم ارجاع امر به حاکم خواهد بود. ضمن اینکه مفهوم ارجاع، ملازمه‌ای با دادرسی حضوری و فیزیکی ندارد.

همچنین مشابه توسعه معنای حضور، در توسعه معنای علم در شهادت - این که شهادت باید مستند به علم باشد - نیز چنین استدلالی وجود دارد. یکی از فقهای معاصر در بررسی این مطلب می‌فرماید: «در این موضوع دو رأی وجود دارد و در مقابل رأی صاحب ریاض، صاحب جواهر به چند دلیل معتقد است این توسعه هیچ معنی ندارد. از جمله اینکه اگر شهادت به مشاهده بود ما نباید می‌توانستیم شهادت به نصب امیرالمومنین علی (ع) در واقعه غدیر بدهیم و نباید شهادت اعمی جایز می‌بود و اصلاً نباید شهادت اخبار بدون مدخلیت حضور جازم باشد، حال آن که علم ضروری حاصل از خبر متواتر، مثل علم عینی در شهادت است» و اصلاً در آیات قرآن نیز این معنا وجود دارد و مثلاً در دلالت آیه «شهدالله انه لاله الا هو و الملائكة»، مراد از شهادت الهی، منظور مشافهه خداوند و مشاهده عینی نیست» (سبحانی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۳۳۲-۳۳۳). البته شهادت در کلام فوق، شهادت اصطلاحی نیست که که بخواهیم در محکمه شهادت به نصب حضرت (ع) بدهیم، ولی قابل استفاده از طریق تنقیح مناط هست. یعنی ملاک در اصل تلقی و قبول وقوع یک معنا ولو بصری، بصری و شهودی نیست و از غیر شهود نیز می‌توان به وقوع حادثه‌ای علم یافت و در نتیجه اعمی نیز می‌تواند علم به موضوع بصری بیابد. هر چند نمی‌خواهیم رأی دهیم شهادت اعمی در امور بصری پذیرفته است.

لذا توسعه معنای حضور نیز همین مبنا را دارد. هرگاه عواملی بتواند درک حضوری حاکم نسبت به مفاد بینه و اظهارات ترافعی طرفین دعوا و اقرار و تصدیق را میسر کند در واقع حضور حاکم فراهم شده بدون آن که تلاقی خارجی حاکم و سایر ارکان دادرسی (حضور فیزیکی) فراهم شده باشد. این معنا که به سهولت به درک عقل می‌آید در فتوای معاصرین نیز منعکس

است. از جمله در استفتایی از محضر آیت‌الله مکارم شیرازی چنین آمده است: «در زمان گذشته و همچنین در پاره‌ای از کشورها، مدعی ادله اثباتی خود را به حاکم داده و به دستور حاکم تصویر این مدارک برای مدعی علیه ارسال شده و پاسخ وی را می‌خواهند. پس از وصول اظهارات مدعی علیه، چنانچه حاکم موضوع را کافی بداند، بدون احضار طرفین، حکم لازم را صادر می‌کند. آیا این نوع روش دادرسی، مبیئتی با اصول و مبانی شرع مقدس ندارد؟ جواب: در صورتی که به خاطر کمبود وقت و مشکلات دیگر، احضار طرفین میسر نشود، استفاده از این روش مانعی ندارد» (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۳، ص ۱۴۱-۱۴۲)؛ لذا در این بررسی جواز توسعه مفهوم حضور، فهمیده می‌شود. یعنی حتی اگر به استناد سیره مسلمین و رویه دیرین دادرسی لزوم حضور حاکم و محکمه ثابت شود به ضرورت عقل نیز می‌توان این مفهوم را توسعه بخشید؛ همچنان که معنای علم در شهادت شاهد توسعه می‌یابد؛ یعنی همان‌طور که حضور فیزیکی و خارجی، حضور است حضور از طریق ابزارهای ارتباطی معاصر همچون ویدئو کنفرانس نیز، حضور است.

۶. ظرفیت‌های حقوقی دادرسی الکترونیک در دعاوی

در این قسمت به منظور امکان‌سنجی تشکیل جلسه رسیدگی به صورت الکترونیک در محاکم، لازم است به بررسی ظرفیت‌های حقوقی در نظام حقوقی ایران پرداخته شود. به صورت کلی، در فصل هشتم در قانون برنامه پنج ساله توسعه (۱۳۹۰-۱۳۹۴) در مواد ۲۱۱ و ۲۱۲ به ذکر مصادیقی از کیفیت دادرسی نظیر، تسریع در رسیدگی (بند ج ماده ۲۱۱)؛ ارتقای کیفیت رسیدگی به پرونده‌ها (بند ز ماده ۲۱۱)، افزایش سرعت و کارایی در ارائه خدمات حقوقی (بند ح ماده ۲۱۱)، طراحی سامانه الکترونیکی کاهش زمان دادرسی و استانداردسازی زمان دادرسی (بند ک ماده ۲۱۱) پرداخته است.

به‌طور خاص نیز؛ قانون‌گذار در ماده ۶۵۹ قانون آیین دادرسی کیفری چنین مقرر داشته است: «به کارگیری سامانه‌های ویدئو کنفرانس و سایر سامانه‌های ارتباطات الکترونیکی به منظور تحقیق از اصحاب دعوی، اخذ شهادت از شهود یا نظرات کارشناسی در صورتی مجاز است که احراز هویت، اعتبار اظهارات فرد مورد نظر و ثبت مطمئن سوابق صورت گیرد». ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی نیز بیان داشته: «چنانچه حضور شاهد متعذر باشد، گواهی به صورت مکتوب، صوتی - تصویری زنده و یا ضبط شده، با احراز شرایط و صحت انتساب، معتبر است».

بر اساس این دو ماده می‌توان نتیجه گرفت که قانونگذار، اصل به کارگیری ویدئو کنفرانس را در دعاوی پذیرفته است؛ لیکن به لحاظ حساسیت موضوع، آن را مقید به رعایت برخی شرایط نموده است.

پیرامون دعاوی حقوقی نیز، گرچه جواز استفاده از ویدئو کنفرانس در قوانین کیفری آمده؛ اما این موضوع بدین معنا نیست که نمی‌توان از این سامانه‌ها در دعاوی حقوقی استفاده کرد؛ زیرا اولاً منعی برای تسری این جواز از دعاوی کیفری به دعاوی حقوقی وجود ندارد؛ ثانیاً دعاوی کیفری به دلیل اینکه معمولاً به صورت مستقیم با نفس، عرض و ناموس انسان‌ها مرتبط است، حساسیت‌های ویژه‌ای می‌طلبد؛ اما همواره استفاده از ویدئو کنفرانس در این دعاوی جایز دانسته شده است؛ لذا به طریق اولی در آن دسته از دعاوی مانند دعاوی حقوقی که این حساسیت‌ها وجود ندارد، استفاده از ویدئو کنفرانس نباید با مانعی روبرو باشد.

ضمن اینکه ماده ۹۳ قانون آیین دادرسی مدنی بیان داشته است: «اصحاب دعوی می‌توانند در جلسه دادرسی حضور یافته، یا لایحه ارسال نمایند». باتوجه به اینکه داشتن وکیل، امری الزامی نیست، می‌توان گفت که وفق این ماده، حتی اگر اصحاب دعوی، وکیل هم نداشته باشند، لازم نیست که حتماً در جلسه رسیدگی حاضر شوند و حضور فیزیکی ایشان موضوعیت

ندارد، بلکه لوایحی که ارسال می‌کنند، می‌تواند دادگاه را از حضور فیزیکی ایشان بی‌نیاز کرده و بر همان مبنا نیز جلسه رسیدگی برگزار و تصمیمات مقتضی اتخاذ گردد؛ با این مقدمات می‌توان به این نتیجه دست یافت که به موجب ماده ۹۳ قانون آیین دادرسی مدنی، اصولاً حضور فیزیکی اصحاب دعوی در جلسه رسیدگی موضوعیت ندارد و الزامی نیست، لذا اگر اصحاب دعوی در جلسه رسیدگی حاضر نشوند. قانونگذار دو شیوه را پیش‌بینی کرده که دادگاه را از حضور ایشان بی‌نیاز می‌کند: ۱- ارسال لایحه؛ ۲- دادن وکالت به یکی از وکلای دادگستری؛ لذا همان‌طور که طبق ماده ۹۳ قانون آیین دادرسی مدنی، ارسال لایحه از مصادیق حضور غیر فیزیکی است؛ پس استفاده از طریق ویدیو کنفرانس نیز مصداق دیگری از حضور غیر فیزیکی است، لذا بلامانع است. در نتیجه، اگر زمانی دستگاه قضایی تصمیم بگیرد که از سامانه‌هایی همچون ویدیو کنفرانس در دعاوی حقوقی بهره بگیرد، با قانون آیین دادرسی مدنی تعارضی ندارد؛ زیرا این قانون تاکنون دو شیوه را پذیرفته که به موجب آن اصحاب دعوا لازم نیست که حتماً به صورت فیزیکی در دادگاه حاضر شوند؛ پس این ظرفیت را دارد که شیوه سوم را نیز بپذیرد. البته باید توجه داشت وفق ماده ۹۴ قانون آیین دادرسی مدنی که مقرر می‌دارد: «... در مواردی که دادرسی، حضور شخص خواهان یا خوانده یا هر دو را لازم بدانند، این موضوع در برگ اخطاریه قید می‌شود. در این صورت، شخصاً مکلف به حضور خواهند بود»، حضور فیزیکی طرفین دعوا ضرورت دارد.

بنابراین می‌توان گفت یکی از علل سکوت قانون آیین دادرسی مدنی درباره استفاده از سامانه‌هایی همچون ویدئو کنفرانس، ریشه در در زمان تصویب این قانون دارد چرا که در زمان گذشته، استفاده از این سامانه‌ها رواج نداشته است و مشکلاتی از این قبیل همچون اطاله دادرسی و... فراروی سیستم قضایی کشور نبوده است.

حاصل سخن آن‌که در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران طبق زیرساخت‌های حقوقی، استفاده از سامانه‌های ارتباطاتی همچون ویدیو کنفرانس در دعاوی کیفری بنابر تصریح قانون، با رعایت برخی شروط بلامانع است. در دعاوی حقوقی نیز گرچه استفاده از این سامانه‌ها پیش‌بینی نشده، اما می‌توان با بهره‌گیری از ماده ۶۵۹ قانون آیین دادرسی، از این سامانه‌ها با رعایت شروط و قیود این ماده، در دعاوی حقوقی هم استفاده کرد. این موضوع با ماده ۹۳ قانون آیین دادرسی مدنی نیز همخوانی دارد.

۷. ظرفیت‌سنجی دادرسی الکترونیک در دعاوی خانوادگی

چنان‌که گذشت، قانون‌گذار در دعاوی کیفری براساس مواد ۶۵۹ قانون آیین دادرسی کیفری و ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی، اصل استفاده از سامانه‌های ارتباطات الکترونیکی مانند ویدئو کنفرانس برای تحقیق از اصحاب دعوی، اخذ شهادت شهود و جلب نظر کارشناسی را پذیرفته است. در دعاوی حقوقی طبق قانون آیین دادرسی مدنی، نصوص قانونی موجود، استفاده از این سامانه‌ها را پیش‌بینی نکرده است اما همان‌طور که بیان شد طبق ماده ۹۳ قانون آیین دادرسی مدنی، چنین ظرفیتی وجود دارد که جلسه دادرسی به‌صورت الکترونیک برگزار نمود. چرا که مطابق ماده ۹۳ و ۹۴ قانون آیین دادرسی مدنی، حضور اصحاب دعوی در جلسه رسیدگی الزامی نیست و دادگاه می‌تواند بدون حضور ایشان به دعوی رسیدگی و حکم مقتضی را صادر نماید. از حکم این دو ماده می‌توان پی برد که حضور اصحاب دعوی در جلسه دادرسی از مصادیق تشریفات دادرسی است، نه اصول دادرسی؛ زیرا اگر حضور فیزیکی اصحاب دعوی از اصول دادرسی بود، آنگاه باید حتماً در جلسه دادرسی حضور می‌یافتند، حال که حضور ایشان الزامی نیست و صحت حکم محکمه را با مشکل مواجه نمی‌سازد، لذا باید نتیجه گرفت که حضور اصحاب دعوی در جلسه رسیدگی، مصداق

تشریفات دادرسی است.

از آنجا که دعاوی دادگاه خانواده از مصادیق دعاوی حقوقی است، پس اصولاً بهره‌گیری از ویدیو کنفرانس در دعاوی خانوادگی حکمی مشابه با به‌کارگیری این‌گونه امکانات در سایر دعاوی حقوقی دارد؛ البته رسیدگی به این دسته از دعاوی، حساسیت‌های ویژه‌ای دارد که آن را از سایر دعاوی متمایز می‌سازد؛ چراکه دادرسی خانواده از ویژگی‌های متفاوتی با سایر امور مدنی برخوردار است (بداغی، ۱۳۸۸، ص ۲۱)؛ به‌همین دلیل نیز قانونگذار بعضاً تمهیدات متفاوتی را برای آن اندیشیده است؛ توضیح آن که یکی از ویژگی‌های آیین دادرسی مدنی در دعاوی حقوقی، تشریفات بودن آن است (شمس، ۱۳۸۷، ص ۲۱)؛ لیکن حذف پاره‌ای از تشریفات دادرسی به‌موجب قانون حمایت از خانواده (۱۳۹۱)، امکان این را می‌دهد تا دادرسی الکترونیک در دعاوی خانوادگی با سهولت و سرعت بیشتری نسبت به دعاوی کیفری انجام شود؛ لذا باید گفت این امر در راستای اهداف دادرسی الکترونیک از جمله رفع اطاله دادرسی و تسریع در امور جاری دادگاه خانواده کارساز می‌باشد.

عدم رعایت تشریفات دادرسی مدنی در دادگاه خانواده آثار متعددی نظیر پذیرش سهل و آسان اعسار از هزینه دادرسی، ابلاغ سهل‌الوصول، صدور قرار تأمین خواسته با شرایط کمتر، صدور دستور موقت با فوریت بیشتر به‌دنبال دارد.، لذا حذف پاره‌ای از تشریفات دادرسی به‌موجب قانون حمایت از خانواده (۱۳۹۱)، این امکان را می‌دهد تا با بهره‌گیری از دادرسی الکترونیک در دعاوی خانوادگی با سهولت و سرعت بیشتری به دعاوی رسیدگی شود.

قانون‌گذار وفق ماده ۸ قانون حمایت خانواده مصوب سال ۱۳۹۱ تصریح نموده: «رسیدگی در دادگاه خانواده با تقدیم دادخواست و بدون رعایت تشریفات آیین دادرسی مدنی انجام می‌شود». در ماده ۹ همین قانون نیز بیان نموده است: «تشریفات و نحوه ابلاغ در دادگاه خانواده، تابع مقررات

قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی است، لکن چنانچه طرفین دعوی طرق دیگری از قبیل پست، نمابر، پیام تلفنی و پست الکترونیک را برای برای این منظور به دادگاه اعلام کنند، دادگاه می‌تواند ابلاغ را به هر طریق انجام دهد در هر صورت، احراز صحت ابلاغ با دادگاه است.»؛ لذا از مهم‌ترین نتایجی که از تلفیق ماده ۸ و ۹ حمایت خانواده، حاصل می‌شود این است که قانونگذار رعایت تشریفات قانون آیین دادرسی مدنی را جز در زمینه تقدیم دادخواست و شیوه ابلاغ، در دادگاه خانواده لازم ندانسته است (توکلی، ۱۳۹۷، ص ۵۸)؛ بدین ترتیب عدم لزوم تبعیت دادگاه خانواده از تشریفات دادرسی طبق مواد ۸ و ۹ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۹۱، چنین امکانی می‌دهد که نحوه برگزاری جلسه که از مصادیق تشریفات دادرسی است؛ به نحو الکترونیکی برگزار شود.

البته باید گفت جواز عدم رعایت تشریفات دادرسی در دعاوی دادگاه خانواده، موضوع جدیدی نیست، بلکه در ماده ۱ قانون حمایت خانواده مصوب سال ۱۳۵۳ و همچنین در ماده ۸ لایحه قانونی تشکیل دادگاه مدنی خاص مصوب سال ۱۳۵۸ نیز پیش‌بینی شده است؛ اما در هیچ‌یک از این قوانین و حتی در قانون آیین دادرسی مدنی، تعریفی از اصول دادرسی و تشریفات دادرسی ارائه نشده است. این امر موجب گشته که بعضاً قضات در رویه قضایی، چندان به آن پایبند نباشند. این موضوع همچنین منجر به صدور آرای ناشی از سلاقی متفاوت و تعارض در آرا در دادگاه خانواده شده است (مهاجری، ۱۳۹۰، ص ۵۲-۵۴).

به نظر می‌رسد، بهتر بود که قانونگذار با افزودن یک تبصره به یکی از مواد ۸ یا ۹ قانون حمایت خانواده، منظور خود را از تشریفات دادرسی که رعایت آن در دعاوی خانواده لازم نیست، ارائه می‌داد؛ نظیر کاری که قانون شورای حل اختلاف مصوب ۱۳۹۴ انجام داده است. ماده ۱۸ این قانون درباره اصول دادرسی در شورای حل اختلاف بیان داشته: «رسیدگی شورا از حیث اصول و

قواعد، تابع مقررات قوانین آیین دادرسی مدنی و کیفری است. تبصره ۱ - اصول و قواعد حاکم بر رسیدگی شامل مقررات ناظر به صلاحیت، حق دفاع، حضور در دادرسی، رسیدگی به دلایل و مانند آن است...».

ماده ۱۹ این قانون نیز درخصوص تشریفات رسیدگی تصریح نموده: «رسیدگی شورا تابع آیین دادرسی مدنی نیست.

تبصره ۱ - منظور از تشریفات در این ماده، مقررات ناظر به شرایط شکلی دادخواست، نحوه ابلاغ، تعیین اوقات رسیدگی، جلسه دادرسی و مانند آن است...».

لازم به ذکر است با اینکه قانون شورای حل اختلاف، مصادیق تشریفات و اصول دادرسی را بیان کرده، اما نمی‌توان این مصادیق را در دعاوی خانوادگی نیز صادق دانست؛ زیرا این قانون در مقام صدور حکمی کلی درباره همه دعاوی و همه مراحل رسیدگی نبوده است و صرفاً در پی این است که مفهومی از تشریفات و اصول دادرسی در «شورای حل اختلاف» ارائه دهد.

البته می‌توان جهت تمایز تشریفات از اصول دادرسی، چنین معیاری قائل شد مبنی بر اینکه اگر تأثیر برخی مقررات دادرسی صرفاً در راستای پیشبرد دعاوی باشد و اگر آن دعوا بدون آن‌ها طرح و رسیدگی شود، عدم رعایت این مقررات، به حدی نیست که عادلانه بودن دادرسی را مخدوش کند. این مقررات تشریفات دادرسی را تشکیل می‌دهد؛ مانند مقررات راجع به هزینه دادرسی؛ اما دسته دیگری از مقررات، به گونه‌ای است که رعایت آنها در هر حال، لازم‌الاجرا و غیرقابل نقض است؛ مانند اصل بی‌طرفی دادرسی (بداعی، ۱۳۸۸، ص ۲۳)؛ به عبارت دیگر، اصول دادرسی، بر سایر مقررات حاکمیت دارد و بیانگر تحقق عدالت در حل و فصل دعاوی است (غمامی و محسنی، ۱۳۹۱، ص ۲۳)؛ اما تشریفات دادرسی علیرغم تأثیراتی که در

اجرای عدالت دارد، دارای چنان اهمیتی نیست که عدم رعایت آن موجب بی‌اعتباری رأی دادگاه شود. البته پاره‌ای از تشریفات، مقدمه اجرای اصول دادرسی است و نقض آن، بر صحت و اعتبار رأی صادره تأثیر می‌گذارد؛ مانند قرعه‌انداختن برای انتخاب کارشناس (بداعی، ۱۳۸۸، ص ۲۳).

توضیح بیشتر آن که یکی از مصادیق اصول رسیدگی، حق دفاع اصحاب دعوی است که به‌عنوان یک اصل بنیادین، به تحقق عدالت مربوط می‌شود و باید به صاحب حق تفهیم شود؛ اما نحوه اعلام این حق و چگونگی استماع دفاعیات، جزء تشریفات دادرسی است (عشق‌پور و حاتمی، ۱۳۹۵، ص ۱۳۴) بنابراین گرچه معمولاً نحوه استماع اظهارات اصحاب دعوی، به شیوه حضوری است، اما اگر اظهارات آنان از طریق امکاناتی همچون ویدیو کنفرانس استماع شود، خللی به اصول دادرسی وارد نمی‌شود و صرفاً در تشریفات دادرسی تغییراتی رخ می‌دهد؛ زیرا تحقق عدالت و حق بنیادین اصحاب دعوی خدشه‌دار نمی‌شود. این تغییر در تشریفات دادرسی، حتی مقدمه اجرای اصول دادرسی نیست. بنابراین بهره بردن از امکاناتی همچون ویدیو کنفرانس در دعاوی خانوادگی، تصرف در اصول دادرسی نیست، بلکه مصداق تصرف در تشریفات دادرسی است؛ لذا می‌توان اصولاً در این دعاوی از سامانه‌های ارتباطات الکترونیکی استفاده کرد؛ زیرا نحوه برگزاری جلسه دادرسی، مصداق تشریفات دادرسی است، نه اصول دادرسی. البته این موضوع در بعضی از دعاوی خانوادگی همچون طلاق، حضانت، خلاف مصلحت است و صحت، دقت و عادلانه بودن آرای صادره را با تردید روبرو می‌کند. در بحث بعدی، به موانع و احتمالات پیش‌روی دادرسی الکترونیک در دعاوی خانوادگی پرداخته خواهد شد.

بنا به نظر برخی حقوقدانان، تأثیر برخی مقررات دادرسی صرفاً در راستای پیشبرد دعوی است و اگر دعوایی بدون آنها طرح و رسیدگی شود، عدم رعایت این مقررات، به‌حدی نیست که عادلانه بودن دادرسی را مخدوش کند. این مقررات تشریفات

دادرسی را تشکیل می‌دهد؛ مانند مقررات راجع به هزینه دادرسی؛ اما دسته دیگری از مقررات، به گونه‌ای است که رعایت آنها درهرحال، لازم‌الاجرا و غیرقابل نقض است؛ مانند اصل بی‌طرفی دادرس (بداغی، ۱۳۸۸، ص ۲۳)؛ به عبارت دیگر، اصول دادرسی، بر سایر مقررات حاکمیت دارد و نمودار مفاهیم کلی عدالت در حل و فصل دعاوی است (غمامی و محسنی، ۱۳۹۱، ص ۲۳) اما تشریفات دادرسی علی‌رغم تأثیراتی که در اجرای عدالت دارد، دارای چنان اهمیتی نیست که عدم رعایت آن موجب بی‌اعتباری رأی دادگاه شود.؛ البته پاره‌ای از تشریفات، مقدمه اجرای اصول دادرسی است و نقض آن، بر صحت و اعتبار رأی صادره تأثیر می‌گذارد؛ مانند قرعه‌انداختن برای انتخاب کارشناس (بداغی، ۱۳۸۸، ص ۲۳).

۸. محدودیت‌ها و موانع پیش روی دادرسی از طریق ویدئوکنفرانس

دادرسی الکترونیک در محاکم، با برخی حساسیت‌ها و مشکلات^۱ همراه است؛ لذا باید پیرامون دعاوی خاص و حساس با احتیاط بیشتری عمل نمود؛ به عنوان مثال، اگر در پی دادرسی الکترونیک در دعاوی خانواده، قاضی دادگاه با تسامح در تشخیص مصالح که ناشی استفاده از ویدئو کنفرانس است، حضانت طفل را به شخصی دهد که صلاحیت حضانت را نداشته باشد، احتمال ورود آسیب‌های جبران‌ناپذیر به کودک به میزان زیادی افزایش می‌یابد؛ چرا که دادرسی الکترونیک حداقل از سه جهت، عادلانه بودن دعاوی را مورد تردید قرار می‌دهد:

۱. قاضی در تشخیص صحت و سقم گفتارهای اصحاب دعوی با سختی زیادی روبرو می‌شود.

۱. استفاده از ویدئو کنفرانس در در دعاوی حقوقی، در دادگاه میشیگان ایالت متحده امریکا به صورت آزمایشی مطرح گردید تا در انتها نظر شهود، قضات و هیأت منصفه درباره کیفیت و نتیجه دادرسی اخذ گردد؛ اما بعضی مشکلات مانع توسعه این نحوه دادرسی گردید که عبارت است از:
- ریسک پذیر بودن استفاده از دادگاهی که تاکنون فردی از آن استفاده نکرده است.
- بی‌اطلاعی از هزینه‌های این دادگاه.
- بی‌اطلاعی از نحوه استفاده از این دادگاه (Ponte, 2003, v4, p75).

۲. انتقال احساسات توسط اصحاب دعوی به قاضی با مشکل مواجه می‌شود.

۳. اصحاب دعوی به‌طور کامل احساس نمی‌کنند که در دادگاه حضور دارند.

از نظر علم روانشناسی، دیدن چهره افراد درگیر دعوا از نزدیک، دارای آثاری است؛ از جمله اینکه به راحتی می‌توان استرس روانی آنان، حرکات صورت و دست، لرزش صدا و... را مشاهده نمود و این موضوع در تشخیص صحت و سقم کلام آنان مؤثر است؛ البته این تشخیص، در حضور فیزیکی بیشتر تحقق می‌یابد (مهرافشان، ۱۳۹۰، ص ۱۳۰) برای تشخیص صحت و سقم کلام در هر فردی، سه شاخصه روانی قابل بررسی است: صورت، بدن و صدا. رخنه‌پذیرترین این شاخص‌ها صدا می‌باشد. پس احتمال بیشتری می‌رود که دروغ گفتن شخص را از طریق صدایش دریابیم. در مقابل، اعضای بدن قابلیت کنترل بیشتری دارد؛ یعنی کمتر می‌توان از حرکات بدن، دروغگویی شخص را فهمید و «صورت» بین این دو شاخص وجود دارد. حرکت چشم، حرکت بدن و نداشتن تمرکز در نگاه کردن به یک نفر و مانند آن، لزوماً نشانگر دروغ و فریب نمی‌باشد. افراد دروغگو معمولاً چون می‌دانند که دیگران نسبت به حرکات بدنی آنها حساس هستند و از حرکات بدنی پرهیز می‌کنند. به همین جهت تمرکز بر حرکات صورت و بدن برای فهم دروغگویی، در اکثر موارد بی‌فایده است و باید بر صدای فرد تمرکز کرد (Roth, 2000, pp.207-208). جای سؤال است که صدای لرزان و فاقد کنترل که ناشی از دروغگویی باشد، چه زمانی ایجاد می‌شود؟ مسلماً افراد درگیر در دعوا وقتی با هم روبه‌رو و چهره‌به‌چهره شوند، این حالت بیشتر اتفاق می‌افتد و در صورتی که جلسه دادگاه از طریق ویدیو کنفرانس برگزار شود، آسان‌تر می‌توان دروغ گفت و قاضی نیز به سادگی این سخنان را باور می‌کند (مهرافشان، ۱۳۹۱، ص ۱۳۲).

از سویی، افراد به سختی می‌توانند احساسات خود را بر روی کاغذ بنویسند

و معمولاً مخاطب نگارش نیز احساسات نگارنده را به راحتی درک نمی‌کنند. وقتی که از نگارنده خواسته شود که همان مطالب را از طریق تماس تلفنی انتقال دهد، از نارسایی‌ها تا حدودی کاسته می‌شود و اگر از طریق ویدیو کنفرانس بخواهند به این امر مبادرت ورزند، نواقص کمتر می‌شود، اما باز هم تا حدودی نارسایی وجود که در مواجهه حضوری این نارسایی‌ها به حداقل می‌رسد. این موضوع دقیقاً درباره جلسات رسیدگی به دعاوی در محاکم نیز صدق می‌کند. اصحاب دعوی به سختی می‌توانند رفتارهایی را که با احساسات همراه بوده یا تابع احساسات بوده، از طریق ویدیو کنفرانس به قاضی منتقل کنند.

توضیح بیشتر آن که، ویدیو کنفرانس برای قاضی و کسانی که بارها موقعیت و شرایط دادگاه را تجربه کرده‌اند، استرس خاصی به همراه ندارد، اما برای شخصی که بار اول آن را تجربه می‌کند، دارای اثر روانی است و برای او استرس ایجاد می‌کند (همان، ص ۱۳۵). خصوصاً که در جامعه ما شهروندان زیاد به دادگاه مراجعه نمی‌کنند و ممکن است برای همان دفعات کم، تحت تأثیر استرس و بار روانی ناشی از ویدیو کنفرانس قرار بگیرند. همچنین حضور فیزیکی در دادگاه دارای اثر خاصی است که در ویدیو کنفرانس دیده نمی‌شود. ظاهر دادگاه انتقال‌دهنده احساس حاکم بر دادگاه است و چه بسا خود این موضوع، قاطعیت و جذبه نظام قضایی را منتقل کند (Bowen, 2004, pp. 1133-1134)؛ معمولاً جلسات غیرحضوری، آن قدر که لازم است، جدی گرفته نمی‌شود و اصحاب دعوی برخلاف جلسات حضوری، خود را در مقابل کسی که واقعا قاضی است و حکم او آثار مهمی را در زندگی وی و اطرافیانش به دنبال خواهد داشت، نمی‌بینند.

نتیجه

مقصود از دادرسی الکترونیکی در پژوهش حاضر، استفاده از امکانات الکترونیکی و انجام اقداماتی به روشی غیر از روش سنتی در تشکیل جلسه رسیدگی است؛ لذا «دادرسی الکترونیکی» به معنی تغییر در ماهیت رسیدگی

نیست، بلکه تغییر در شکل رسیدگی است. در این نوع از دادرسی، اصل بر حضور غیرفیزیکی در طول دادرسی و محاکمه است. بدین صورت که از طرح دعوی تا رسیدگی و محاکمه و صدور حکم، روند دادرسی به شیوه الکترونیکی و غیرحضوری انجام می‌گیرد و اشخاص دخیل در پرونده از طریق رایانه و ارتباط از راه دور در جلسه محاکمه حاضر می‌شوند.

دادرسی الکترونیک در رسیدگی به دعاوی به معنای تغییر در ماهیت رسیدگی نیست، بلکه تغییر در شکل رسیدگی است. در این نوع از دادرسی، اصل بر حضور غیرفیزیکی در طول دادرسی و محاکمه است. بدین صورت که از طرح دعوی تا رسیدگی و صدور حکم، روند دادرسی به شیوه الکترونیکی و غیرحضوری انجام می‌گیرد و اشخاص دخیل در پرونده از طریق رایانه و ارتباط از راه دور در جلسه محاکمه حاضر می‌شوند.

در نظام کیفری جمهوری اسلامی ایران، به موجب مواد ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی و ۶۵۹ قانون آیین دادرسی کیفری، به کارگیری سامانه‌های ویدئو کنفرانس و سایر سامانه‌های ارتباطات الکترونیکی برای تحقیق از اصحاب دعوی، اخذ شهادت از شهود و جلب نظر کارشناسی، به صورت مقید مجاز دانسته است.

در قوانین حقوقی نیز گرچه قانون‌گذار پیرامون به کارگیری سامانه‌های ویدئو کنفرانس و سایر سامانه‌های ارتباطات الکترونیکی در دعاوی حقوقی، در این خصوص ساکت است، اما این موضوع بدین معنا نیست که نمی‌توان از این سامانه‌ها در دعاوی حقوقی استفاده کرد؛ ضمن اینکه با وجود ماده ۹۳ قانون آیین دادرسی مدنی، می‌توان همواره استفاده از ویدئو کنفرانس در دعاوی حقوقی را جایز دانست. از آنجا که دعاوی خانوادگی جزئی از دعاوی حقوقی به شمار می‌رود، اصولاً استفاده از این سامانه‌ها در دعاوی خانوادگی ممانعتی ندارد. علاوه بر اینکه حذف پاره‌ای از تشریفات دادرسی در مواد ۸ و ۹ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۹۱، امکان پذیرش دادرسی الکترونیک

در دعاوی خانوادگی را هموار ساخته است.

امکان‌سنجی مشروعیت دادرسی الکترونیکی در مقابل دادرسی حضوری و فیزیکی از طریق مطالعه منابع روایی و آراء فقهی نشان داد، بنای شارع در برپایی محکمه دادرسی، اجرای عدالت و احقاق حقوق است و تمام اسباب شرعی برای این غایت شرعی و عقلی می‌باشند. بنابراین اگر دلیل یا فتوایی، لزوم قضاوت حضوری را ثابت کند نهایتاً به موضوع حضور طریقت بخشیده و نه موضوعیت؛ البته در هیچ‌یک از دلالت‌های روایی و آرای فقهی اثری از لزوم برپایی حضوری محکمه به چشم نخورد تا بعد دعاوی طریقت یا موضوعیت به میان آید؛ لذا طبق بررسی‌های فقهی، شرطیت مواجهه و حضور فیزیکی در دادرسی یافت نشد؛ لذا ایجاد امکاناتی در راستای دادرسی الکترونیکی در دعاوی، محذوریت و ممانعتی ندارد.

دادرسی الکترونیکی در دعاوی محاکم می‌تواند نقش مهمی در افزایش سرعت و در نتیجه کیفیت دادرسی ایفا کند، اما حساسیت‌های ویژه‌ای در این زمینه وجود دارد که باید حتماً به آن توجه شود. چراکه در برخی دعاوی از جمله دعاوی کیفری و خانوادگی حساسیت بیشتری دارد. در نتیجه قاضی در دادرسی الکترونیکی بسیار سخت‌تر می‌تواند به صحت و سقم کلام اصحاب دعوی پی ببرد و خلاصه آنکه به کارگیری سامانه‌های الکترونیکی، در برخی دعاوی، اجرای عدالت را با تردید روبه‌رو می‌کند.

پیشنهاد

با عنایت به اینکه انسان‌ها از لحاظ توانایی انتقال مفاهیم ذهنی و مقصود خود به دیگران، متفاوت هستند؛ برخی به سادگی می‌توانند منظور خود را حتی از طریق ویدیو کنفرانس به دیگران منتقل کنند، ولی این کار برای برخی دیگر سخت است؛ لذا پیشنهاد می‌شود در بهره‌گیری از سامانه ویدیو کنفرانس در دعاوی، این شیوه برگزاری جلسات دادگاه را منوط به رضایت

اصحاب دعوا نمود؛ یعنی اگر همه اصحاب دعوا راضی باشند که جلسه دادگاه از طریق ویدیو کنفرانس برگزار شود، آنگاه به این امر مبادرت شود و همه آثار جلسات حضوری را نیز بر آن جلسه مجازی بار نمود و اگر حتی یکی از ایشان ناراضی باشد، جلسه به شکل حضوری برگزار گردد. در نتیجه به نظر نویسندگان، می‌توان دادرسی الکترونیک در دادگاه خانواده را در آن دسته از دعاوی به تشخیص قاضی با توجه به اوضاع و احوال پرونده که حساسیت چندانی ندارد، از طریق دادرسی الکترونیک برگزار نمود. البته مشروط بر آن که تمام اصحاب دعوا راضی باشند.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد.

سهم نویسنده در پژوهش

نویسنده مسئولیت کامل طراحی، اجرا، نگارش و تأیید نهایی مقاله را بر عهده داشته است.

تضاد منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارد.

منابع

- الماسی، نجادعلی و بهنام حبیبی درگاه؛ «درآمدی بر کیفیت دادرسی در فرایند دادرسی کارآمد»، دیدگاه‌های حقوق قضایی (دیدگاه‌های حقوقی)؛ ش ۵۸، تابستان ۱۳۹۱، ص ۴۷-۷۲.
- انصاری، مرتضی؛ القضاء والشهادات؛ قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ انصاری (ره)، ۱۴۱۵ ق.
- بداغی، فاطمه؛ آیین دادرسی در دادگاه‌های خانواده؛ تهران: میزان، ۱۳۸۸.
- توکلی، محمدمهدی؛ مختصر آیین دادرسی مدنی؛ تهران: انتشارات مکتوب آخر، ۱۳۹۷.
- جبعی عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین بن علی؛ الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة؛ قم: دفتر

- تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۱۲ق.
- جزایری، محمدجعفر؛ *منتهی الدراییه فی توضیح الکفایه*؛ ج ۳، قم: فقاها، ۱۳۹۳.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر؛ *ترمینولوژی حقوق*؛ تهران: انتشارات کتابخانه گنج دانش، ۱۳۸۷.
- حزّ عاملی، محمدبن حسن؛ *تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه*؛ ج ۱۸ و ۲۷، قم: مؤسسه آل‌البت (ع)، ۱۴۰۹ق.
- حسین زاده علیایی، زهرا و احمد احمدی؛ «دادرسی الکترونیکی در حقوق ایران: مبانی، اهداف و ویژگی‌ها»، *فصلنامه تحقیقات حقوق خصوصی و کیفی*؛ ش ۳۵، بهار ۱۳۹۷، ص ۱۱۷-۱۳۶.
- خزایی، منوچهر؛ «بررسی نظری و عملی تسریع آیین دادرسی کیفی»، *مجله تحقیقات حقوقی*؛ تهران: دانشگاه شهیدبهشتی، ش ۱۹ و ۲۰، پاییز ۱۳۷۶، ص ۱۴۰-۱۵۶.
- خوانساری، سیداحمد؛ *جامع المدارک فی شرح مختصر النافع*؛ ج ۶، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۵ق.
- زرکلام، ستار؛ «دادرسی‌های الکترونیکی؛ ضرورت‌ها، الزامات و چالش‌ها»، *آموزه‌های حقوق کیفی*؛ ش ۳، تابستان ۱۳۹۱، ص ۱۲۹-۱۵۰.
- سبحانی، جعفر؛ *نظام الطلاق فی الشریعه الاسلامیه الغراء*؛ ج ۲، قم: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۴۱۸ق.
- سبزواری، سید عبدالاعلی؛ *مذهب الأحكام*؛ ج ۲۷، قم: مؤسسه المنار، ۱۴۱۳ق.
- سرخوش منجق‌تپه، بهنام و هما داودی گرمارودی؛ «بررسی فقهی تشکیل جلسه دادرسی به شیوه الکترونیکی»، *تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل*؛ ش ۴۳، بهار ۱۳۹۸، ص ۵۵-۷۹.
- شبنانی، مجید؛ *مقایسه دادگاه الکترونیکی و سنتی و بررسی آن در دادگستری ایلام*؛ ایلام: انتشارات دادگستری ایلام، ۱۳۸۷.
- شمس، عبدالله؛ *آیین دادرسی مدنی*؛ تهران: دراک، ۱۳۸۷.
- صدر، سیدمحمدباقر؛ *بحوث فی علم/الأصول*؛ ج ۳، قم: مؤسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی، ۱۴۱۷ق.
- عشق‌پور، منصور و ناصر حاتمی؛ «جایگاه تشریفات آیین دادرسی مدنی در دادگاه‌های خانواده»، *فصلنامه مطالعات علوم اجتماعی*؛ ش ۳، پاییز ۱۳۹۵، ص ۱۲۷-۱۴۲.
- غنیان، مهدیه؛ *بررسی میزان تعاملی بودن سایت دادگستری ایران*؛ ایلام: انتشارات دادگستری ایلام، ۱۳۸۷.
- کاشف‌الغطاء، محمدحسین؛ *تحریر المجله*؛ ج ۲، نجف اشرف: المكتبة المرتضویه، ۱۳۵۹ق.
- گیلانی رشتی، حبیب‌الله؛ *کتاب القضاء*؛ ج ۱، قم: دارالقرآن الکریم، ۱۴۰۱ق.
- مجلسی، محمدباقر؛ *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*؛ ج ۱۱، [بی‌جا]: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.

■ بررسی فقهی و حقوقی به کارگیری سامانه‌های الکترونیکی در برگزاری جلسات دادرسی

- محقق داماد، سیدمحمد؛ کتاب‌الخمس؛ تقریر عبدالله جوادی آملی؛ قم: دارالاسراء، ۱۴۱۸ق.
مدنی، سیدجلال‌الدین؛ *ادله اثبات دعوا*؛ تهران: انتشارات پایدار، ۱۳۸۵.
- مفید، محمدبن محمد؛ *الإرشاد فی معرفة حجج الله العباد*؛ [بی‌جا]: دارالمفید، ۱۴۱۴ق.
مکارم شیرازی، ناصر؛ *أنوارالأصول*؛ ج ۲، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۴۲۸ق.
موسوی، احمدرضا و مریم مهاجری؛ «دادرسی الکترونیکی به مثابه تهدید علیه عدالت قضایی»،
فصلنامه حقوق و فناوری اطلاعات؛ ش ۲، بهار ۱۴۰۱، ص ۱۱-۲۶.
- مهاجری، مریم؛ «آسیب‌شناسی لایحه جدید حمایت خانواده با تأکید بر مواد ۸ تا ۱۶ آن»،
ماهنامه کانون؛ ش ۱۱۸، پاییز ۱۳۹۰، ص ۵۱-۷۴.
- مهرافشان، علیرضا؛ «دادرسی مجازی، مفهومی نوین در عدالت قضایی»، *مجله فقه و حقوق اسلامی*؛ ش ۵، پاییز ۱۳۹۱، ص ۱۱۹-۱۴۷.
- مؤمن، محمد؛ «اعتبار علم قاضی در دعاوی»، *پژوهش‌های فلسفی کلامی*؛ ترجمه سیدمهدی دادمرزی؛ ش ۲، زمستان ۱۳۷۸، ص ۳۵-۶۷.
- نجفی، محمدحسن؛ *جواهرالکلام فی شرح شرائع الإسلام*؛ ج ۳۲، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۴ق.
- Bowen Poulin, Anne, *Criminal Justice and Videoconferencing Technology: Remote Defendant*, Vol78, Tulane Law Revie, 2003-2004.
- Fabri, M., F. Contini (eds) (2003), *Judicial Electronic Data Interchange in Europe: Applications, Policies and Trends*, Bologna, Lo Scarabeo
- Haas, Aron, *Videoconferencing in Immigration Proceeding*, Vol5, Pierce Law Review, 2007
- Hornle, J (2009), "Cross – Border Internet Dispute Resolution", Cambridge University Press.
- Ponte, Lucille, *The Michigan Cyber Court: a Bold Experiment in the Development of First Public Virtual Courthouse*, Vol4, North Carolina Journal of Law & Technology, 2002-2003
- Robertson, C. B (2012), "The Facebook Disruption: How social Media May Transform Civil Litigation and Facilitate Access to Justice", School of law, Case western Reserve University.
- Roth, Michael, *Lassez- Faire Videoconferencing: Remote Witness Testimony and Adversarial Truth*, Vol48, UCLA law, 2000
- Treadway, Molly and Wigine, Elizabeth, *Videoconferencing in Criminal Proceeding: Legal and Empirical Issues and Direction for Research*, Vol28, Law and Policy, 2006